

Investigation and morphology of Amesha Spenta with reference to Gahan by Zoroaster and Shahnameh by Ferdowsi*

Kurosh Zarfatan¹ | Mahmoud Sadeghzadeh² | Hadi Heydarinia³

Abstract

1. Introduction

The reflection of Mazdayasna's ideas in the Shahnameh and its connection with the ancient Iranian culture is a study that requires splitting the inner layers of the Shahnameh and its ancient concepts. One of the characteristics of Mazdayasna's culture in the Shahnameh is the discussion of Amesha Spenta class based on Ahura Mazda. According to Gahani thoughts, Ahura Mazda holds features such as Bahman: (good thought), Ardibehesht: (honesty), Shahrivar: (power and greatness), Sepandarmaz: (mercifulness and piety), Khordad: (perfection) and Amordad: (immortality). Although these attributes are sometimes not mentioned under the special name "Amshaspand", their function is sometimes one of the basic categories in the field of prosperity, human development and culturization in a society. Also, in

* Article history:

Received 12 March 2022

Received in revised form 21 August 2022

Journal of Iranian Studies, 21(42), 2022

Accepted 8 October 2022

Published online: 31 December 2022

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Post Graduate Student, Persian Language and Literature, Yazd Islamic Azad University, Yazd, Iran. Email: kurosh.arya@yahoo.com
2. (Corresponding Author) Associate Professor, Persian Language and Literature Department, Yazd Islamic Azad University, Yazd, Iran. Email: sadeghzadeh@iauyazd.ac.ir
3. Assistant Professor, Persian Language and Literature Department, Yazd Islamic Azad University, Yazd, Iran. Email: heidari_hadi_pnuk@yahoo.com

the story of "Bijan and Manijeh" in the Shahnameh, the name Amesha Spenta is seen in a systematic way, which exactly refers to their identity and position. In this story, Rostam mentions Amesha Spenta in front of Kay Khosrow and praises him. These verses show a complete and special picture of the features of Ahura Mazda and are designed with Mazdayasna's mysticism. (see: Shahnameh, 3/735-740). In other parts of the Shahnameh, these names do not indicate the sanctity and spirituality of Amesha Spenta, since they are only related to the chronology of ancient Iran and the Zoroastrian calendar (names of the days or months). The abstract of Gahani thoughts, with a little difference and transformation, has permeated in the context of the Shahnameh. In general, both Zoroaster in Gahan and Ferdowsi in Shahnameh try to identify and implement valuable and sacred concepts such as good thoughts, good words, and good deeds, so that human can lead his life towards material and spiritual progress and gain eternal happiness.

2. Methodology

In this research, descriptive-analytical, comparative and documental research methods have been used to analyze and characterize Amesha Spenta in both Gahan and Shahnameh. In order to better understanding of the subject and reach a solid result, we have carefully studied the full text of the Shahnameh (correction of Jalal Khaleghi Motlaq) and the original text of Gahan, by referring to the Gahan's Avestan text translated by Avestan scholars such as Poordawood and Sasanfar. In the following, to the extent of our ability and as much as is needed, we have studied about the Amesha Spenta with their abstract and physical characteristics in some top Zoroastrian sources (Sasanian Pahlavi), related books, and articles. Then, focusing on both Shahnameh and Gahan contents, we started to measure, compare, analyze and characterize Amesha Spenta.

3. Discussion

According to the philosophical thoughts in ancient Iran, Amesha Spenta are the bright manifestations of Ahura Mazda and his six great attributes. The word Amshaspand means "Holy Eternal, Holy Immortal" and Amesha Spenta means "Immortal Saints".

In Gahan, to identify Ahura Mazda, his six attributes: "aša", "vohumanah", "xšaθra", "ārmiti", "haur-vatāt" and "amərətāt" are clearly mentioned. Amesha Spenta includes the seven stages of theology, by passing which you can find the way to material and spiritual peace. Bahman or "good thought" is the topmost Amshaspand, known as the foundation of human spiritual growth. The further we get from the Era of Zoroaster and Gahan text, Amesha Spenta takes on worldly features. Compared to other Mazdayasna words, the names of Amesha Spenta have a low frequency in the Shahnameh; however, their attributes can be seen throughout this book. Also, the word "Amshaspand" is not mentioned in Gahan and does not have a special arrangement and order, but their attributes are widespread throughout the book. Amesha Spenta is mentioned in the Shahnameh in the form of five verses with Persian names including "Bahman, Ardibehesht, Shahrivar, Sepandarmoz, Khordad, and Mordad"; however, the meanings, examples and spiritual concepts of Amesha Spenta in the Shahnameh have a fundamental function for human happiness. These six Amshaspands include:

- Amshaspand Bahman

Bahman is known as the first and best Amshaspand after Ahura Mazda and has a high value in Mazdayasna. According to Gahan, Bahman is an Amshaspand of good thought and its closest counterpart is "Asha Vahishta" (Aša Vahišta); since Zoroaster asks Ahura Mazda to teach him the way of "Vohu Manah" in accordance with "Asha". For the first time in Gahan (chapter 28, paragraph 2) we come across

the word "Vohu Manah". In the first stage of praise in Gahan (chapter 28, paragraph 1), Zoroaster talks about good thoughts. Also, in Gahan (chapter 28, paragraph 2), Zoroaster asks Ahura Mazda to get close to him with the advice of "Asha" and the help of Vohu Manah.

Amshaspand Bahman is mentioned only twice in Ferdowsi's *Shahnameh*; first in the story of Bijan and Manijhe and second in the story of Noushinravan (see *Shahnameh*: 736/3; 3538/7). According to Gahan's thought (chapter 31, paragraph 8), Bahman is a symbol of Ahura Mazda's wisdom. Wisdom is the first creation of God and is like a father or nurturer for Bahman. In Ferdowsi's attitude, wisdom, knowledge and mentality are the foundations of the world. The beginning of the *Shahnameh* is based on the foundation of wisdom as well as praise for wisdom, and is specially titled as "A Discussion in Praise of Wisdom". Ferdowsi considers wisdom to be a God's gift to human as Zoroaster does. In Gahan, it is stated that "wisdom" is a gift from Ahura (see: chapter 31, paragraph 11). The obvious concepts in this part of Gahan are repeated in exactly a few verses of the *Shahnameh* after thousands of years (see: *Shahnameh*, 1/16 - 33).

- Amshaspand Asha Vahishta (Ardibehesht)

"Asha Vahishta" is made of two parts including "Asha" meaning "purity, honesty", and "Vahishta" meaning "the best". The word Ardibehesht, meaning "the best honesty" or "the best Asha" is found in Gahan (chapter 28, paragraph 8) as "Asha Vahishta". Ardibehesht is the second Amshaspand in terms of position along with other Amshaspands. Based on Gahan's intratextual evidence, Zoroaster asks Ahura Mazda in the first hymn (chapter 28, paragraph 1) that his doings to be in accordance with "Asha". The two attributes of "honesty" and "integrity" have a high value in the culture of ancient Iran and its two great spiritual manifestations, the Avesta and the *Shahnameh*. The element "fire" and the adjective "honesty", which are

the two material and spiritual duties of Ardibehesht, have been manifested in Gahan and Shahnameh in the story of Siavash (see: Shahnameh, 2/501-502). In Gahan (see: Gahan, chapter 31, paragraph 3; chapter 34, paragraph 4), Zoroaster want Ahura Mazda's "powerful fire" to be in accordance with "honesty". Ardibehesht has an unbreakable bond with luminous and holy attributes such as honesty, justice, and purity. Regarding the importance and value of honesty, we can refer to the religious-philosophical conversation between the representative of Khosrow Parviz and the Roman emperor in the Shahnameh, which shows the sanctity of the attribute of honesty in the intellectual system of the Mazdayasna's followers (see: Shahnameh, 8/1504).

- Shahrivar

Shahrivar literally means "chosen reign, ideal rulership" which in the Avesta means heaven or the heavenly land of Ahura Mazda. Shahrivar is the third Amshaspand and is considered the representative of monarchy and the spiritual ability of the Creator. Also, Shahrivar is a symbol of the power that a person should get help from to do good deeds. If this power in the world is guided in a true way and manifests in human beings accompanied by divine instructions, will lead to "Asha", salvation, peace, happiness, and spiritual victory (see: Gahan, chapter 29, paragraph 10). Ferdowsi in the story of Noushinravan has mentioned all the characteristics as well as spiritual and material duties of Shahrivar such as judgeship, spiritual guardianship, mastery over the soul, divine glory, etc. in the form of a conversation between Noushinravan and Bozorgmehr in forty verses (see: Shahnameh, 7/1337-1340).

- Amshaspand Spenta Armaiti

Spenta Armaiti, which is the fourth Amshaspand, is a symbol of dedication to goodness and justice. Spenta Armaiti means "pure and sacred humility, increasing sincerity" and is known by Persian names such as "Sepandarmaz, Spandarmad, Espandarmad, Espandarmaz, Sefandarmaz". In Gahan (chapter 33, paragraph 13), Zoroaster asks the holy Armaiti to teach his conscience and thoughts with honesty (Asha).

Sepandarmaz is the mother of the earth which in Gahan (chapter 31, paragraph 9; chapter 45, paragraph 4) is believed to belong to Ahura Mazda and her daughter. Considering the feminine nature of Sepandarmaz, we read in Gahan (chapter 34, paragraph 10) that sometimes she takes on the role of creator and nurturer. In Ferdowsi's *Shahnameh*, the holy qualities of Sepandarmaz such as tolerance, piety, chastity, wisdom and beauty are manifested in the nice, noble and loving women of the *Shahnameh*. Women like Tahmineh, Rudabeh and Shirin often owe the two nice features of wisdom and shame and carry the valuable characteristics of Iranian culture (see: *Shahnameh*, 2/197-273; 8/536-547).

- Amshaspand Khordad and Amordad

Khordad conveys the meaning of "eloquence" and "evolution" and has a high frequency in Avesta and Gahan. Khordad is the fifth Amshaspand and Amordad is the sixth. Amordad has the meaning of "eternity" and "immortality". In Mazdayasna, these two attributes of Ahura are used continuously and in connection with each other to achieve human perfection and salvation. Amshaspands Khordad and Amordad are two arms of theology and spirituality that are needed for achieving spiritual peace. If a person reaches the stage of "perfection" in this way, he will undoubtedly reach "immortality" as well. Thus, in Gahan and Avesta, Khordad and Amordad, meaning happiness and salvation, are the same and related to each other. Reaching the stage of

Amordad or friendship with Ahura Mazda and a happy presence in front of him is achieved through Khordad or development and improvement of the world as well as health of the body and the soul. (see: chapter 31, paragraph 21). In Gahan (chapter 34, paragraph 11) Khordad and Amordad come together and respectively are the factors of Amesha Spenta. In order to achieve spiritual power and God's greatness, one must pass through Bahman or Good thought. (see: chapter 33, paragraphs 8 and 13; chapter 45, paragraphs 5 and 10; chapter 47, paragraph 1).

Amshaspands Khordad and Amordad are not seen as a single character in the Shahnameh, but their spiritual concepts exist in the stories and good-minded characters of the Shahnameh. In the story of Kay Khosrow, we see that Kay Khosrow enters a spring with the help of holy Soroush and after bathing and reading Zand and Avesta, he reaches the stage of Amordad and immortality. Also, in the battle between the eternal light and the darkness narrated in the Shahnameh, anyone who can reach these spiritual qualities or spiritual weapons like Kay Khosrow, can find the way to salvation and immortality and win (see: Shahnameh, 4/3037-3052).

4. Conclusion

Zoroaster in Gahan establishes his epistemological and theological plan by presenting the attributes of Ahura Mazda. In the following periods, these features take the name and appearance of Amshaspand. Zoroastrian believes that through these pure attributes, human can reach spiritual freedom, prosperity and progress, evolution, and moral and spiritual growth. After careful reading of Gahan, we come to the conclusion that the attribute of good thoughts (Bahman), with the help of honesty (Asha), is the topmost Amesha Spenta. In the way of reaching human moral development, other helpers, including Shahrivar: (ability and greatness), Sepandarmaz: (mercifulness and piety), Khordad: (perfection), and Amordad: (eternity and

immortality) play an essential role. We can confidently indicate that the Zoroastrian's holy thoughts have found its way to Ferdowsi's heart and soul through the ancient Iranian culture and rituals. The entire Shahnameh is a messenger of good thought (Bahman) and honesty (Asha) in human thoughts, words, and deeds.

In this article, we studied that the Shahnameh is also in harmony with Gahan and seek to expand and implement the culture of "humanity", so that man can reach the stage of knowing God, reaching material and spiritual power, as well as gaining social progress and development. Although the Amesha Spenta in the Shahnameh can be seen in several continuous verses respecting their position while not referring to specific physical characteristics, their worldly and spiritual messages and functions exist in the hidden layers of the Shahnameh narratives. All the story elements of the Shahnameh play the same role as Ahura Mazda's attributes do in Gahan in the process of raising a knowledgeable, thoughtful and merciful human being.

Keywords: Amesha Spenta, Gahan, Shahnameh, Zoroastrianism, Ahura Mazda.

How to cite: Zarfatan, K., Sadeghzadeh, M., & Heydarinia, H. (2022). Investigation and morphology of Amesha Spenta with reference to Gahan by Zoroaster and Shahnameh by Ferdowsi. *Journal of Iranian Studies*, 21(42), 207-249. <http://doi.org/00000000000000000000>

بررسی و چهره‌شناسی امشاسپندان با روی کرد به گاهان زرتشت و شاهنامه فردوسی*

(علمی - پژوهشی)

کوروش زرقتن^۱
محمود صادق زاده (نویسنده مسئول)^۲
هادی حیدری نیا^۳

چکیده

در نظام باورشناختی مزدیسنان مقوله امشاسپندان نقش و ارج معنوی در ساختار جامعه انسانی دارد. هر انسانی با پیروی از پیام‌های روحانی امشاسپندان می‌تواند به جایگاه خوش‌بختی جاویدان، در جهان خاکی و مینوی دسترسی پیدا کند. این مقاله با هدف بررسی و چهره‌شناسی امشاسپندان و صفت‌هایشان در گاهان و شاهنامه فردوسی به نگرارش درآمده‌است. از این رو کوشش شده‌است تا با ژرف‌کاوی در ساختار واژه‌ها و با شیوه توصیفی، تحلیلی، اسنادی و ارزیابی کمی، ساختار و شناسنامه مینوی امشاسپندان با نگرش به گاهان اشو زرتشت و تأثیر آن در شاهنامه فردوسی واکاوی و چهره‌شناسی بشود. لفظ و عنوان کلی «امشاسپند» در گاهان دیده نمی‌شود و چیش و سامان ویژه‌ای ندارد؛ ولی نام‌هایشان و صفاتشان در جای‌جای آن گسترده و مشهود است. در

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۲/۲۱ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۳۰ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۷/۱۶

DOI: 10.22103/jis.2022.19173.2311

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۱، شماره ۴۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱، صص ۲۰۷-۲۴۹

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران. رایانامه: www.kurosh.arya@yahoo.com

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران. رایانامه: msz_41@yahoo.com

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران. رایانامه: heidari_hadi_pnuk@yahoo.com

گاهان برای شناسایی اهورامزدا به شش نام و صفت اوستایی او: «اشه: aša»، «وهُومَنَه: vohu-manah»، «خَشْتَرَه: xšθara»، «آرمیتی: ārmīti»، «هُوروتات: haur-vatāt» و «آمرتات: amərətāt» بر می‌خوریم. نیز در شاهنامه از نظام امشاسپندی با چینش منظم، در قالب پنج بیت با نام‌های پارسی: بهمن، اردیبهشت، شهریور، سفندارمذ، خرداد و مرداد یاد شده‌است. در فلسفه گاهان «امشاسپندان» جلوه‌های فروغ‌مند اهورامزدا، راه خداشناسی و دست‌یابی به آرامش زمینی و مینوی است. این میراث فکری زرتشت و مفاهیم معنوی و مینوی امشاسپندان در شاهنامه، در تار و پود داستان‌ها و بافت حماسی آن کارکرد بنیادین برای پرورش و سازندگی انسان دارد.

واژه‌های کلیدی: امشاسپندان، اهورامزدا، شاهنامه، گاهان، مزدیسنا.

۱. مقدمه

۱-۱. اهمیت و بیان مساله

بازتاب اندیشه‌های مزدیسنايي در شاهنامه و پیوند آن با فرهنگ دیرین ایران پژوهشی است که نیاز به شکافتن لایه‌های درونی شاهنامه و مفاهیم باستانی آن دارد. در دایره واژه‌های فردوسی، واژه‌های مزدیسنايي و زرتشتی از بسامد بالا و قابل توجه برخوردار است. یکی از مؤلفه‌ها و نمودهای عینی فرهنگ مزدایی در شاهنامه، بحث نظام امشاسپندان به محوریت اهورامزدا است.

برابر با اندیشه‌های گاهانی، اهورامزدا دارای صفاتی مانند: بهمن: (نیک‌اندیشی)، آردی بهشت: (راستی)، شهریور: (توانایی و شهریاری)، سپندارمذ: (مهرورزی و پارسایی)، خرداد: (کمال) و آرمداد: (بی‌مرگی) است. اگر چه این صفات در گاهان تحت نام خاص «امشاسپند» مطرح نشده‌اند؛ ذکر و یاد و کارکرد آن‌ها در گاهان در شمار مقوله‌های اساسی در زمینه پرورش انسان و آبادانی و فرهنگ‌سازی در یک جامعه است. نیز در شاهنامه در داستان «بیژن و منیژه» نام امشاسپندان به صورت سامان‌مند دیده می‌شود که دقیقاً به شناسنامه و جایگاه آنان اشاره دارد. در دیگر بخش‌های شاهنامه این نام‌ها نشانه تقدس و نظام مینوی امشاسپندان نیست؛ زیرا فقط با گاه‌شماری باستانی ایران و نام روزها یا ماه‌های زرتشتی ارتباط پیدا می‌کنند. شاهنامه به سبب زمان سرایش و با در نظر گرفتن انتقال فرهنگ، و

پویایی اندیشه‌های فلسفی و دینی مزدیسنایی در اذهان مردم، هنوز پیوند و قرابت نزدیکی با فرهنگ باستانی ایران دارد. گفتنی است که مسأله دوران گذار در امر انتقال دقیق نام‌های امشاسپندان و کارکردهای مزدیسنایی آنان در عصر فردوسی دخیل بوده است. به همین سبب است که چکیده و عصاره اندیشه گاهان با تفاوت و دگرگونی، نسبت به ساختار و شاکله مزدیسنایی آن، در بستر شاهنامه نفوذ و نشست دارد. در مجموع تأکید و پای‌ورزی زرتشت و فردوسی در اثر گران‌مایه خود، شناسایی و پیاده‌سازی مفاهیم ارزشمند و مقدسی مانند راست‌اندیشی، راست‌کرداری و راست‌گفتاری در گفتمان جامعه است تا انسان بتواند مسیر زندگی خود را به سمت پیشرفت مادی و مینوی و خوش‌بختی جاویدان بکشد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در پیوند با چهره‌شناسی امشاسپندان در گاهان و شاهنامه فردوسی تاکنون پژوهش متمرکز و جامع مشاهده نشده است. برخی پژوهش‌گران، ایران‌شناسان و اوستاشناس پیشگام جهان، مانند بارتولومه (۱۹۰۴)، گری (۱۹۲۹)، مری بویس (۱۹۷۰)، هرن (۱۹۸۳)، هومباخ (۱۹۹۴) و... در آثار خود و به‌ویژه در فرهنگ‌های ریشه‌شناختی واژه‌های اوستایی به امشاسپندان پرداخته‌اند؛ ولی هیچ‌کدام به بازتاب جلوه‌های امشاسپندان در شاهنامه و گاهان به صورت گسترده بحثی به میان نیاورده‌اند. نیز برخی مانند گراردو نیولی (۱۹۷۸)، جداگانه به موضوع امشاسپندان اشاره کرده‌اند.

کتاب «امشاسپندان»، (۲۰ ژوئن، ۱۹۲۰ میلادی، برلین)، از ابراهیم پورداوود، کهن‌ترین کتابی است که درباره امشاسپندان و دیدار و گفتگوی آنان با زرتشت، در ۱۸ برگ، در قالب ادبی مثنوی، در بمبئی به چاپ رسیده است. همچنین ابراهیم پورداوود در کتاب «فرهنگ ایران باستان»، (۱۳۵۵)، در بخش بررسی «نام‌های دوازده‌ماه»، به شناسایی و ریشه‌شناختی امشاسپندان پرداخته است و در «یشت‌ها»، (۱۳۷۷)، جلد یکم، بخشی را به بحث امشاسپندان ویژه کرده است. محمد معین در کتاب «مزدیسنا و ادب پارسی»، (۱۳۸۸)، جلد یکم، به مقوله امشاسپندان اشاره‌های گذرا دارد. به دلیل کم‌رنگ بودن موضوع امشاسپندان در شاهنامه فردوسی، هیچ‌کدام از این نویسندگان، جداگانه سخنی از امشاسپندان و بازتاب

آن در شاهنامه و خاستگاه مزدیسنايي آن، به میان نیاورده‌اند. تنها می‌توان از دو کتاب ارزشمند یاد کرد که به بازتاب اندیشه امشاسپندان در شاهنامه پرداخته‌اند: «شاهنامه فردوسی و فلسفه تاریخ ایران»، مرتضی ثاقب‌فر، (۱۳۷۷) و «در بی‌کران پاکی و پایایی»، مرتضی درودی جوان، (۱۳۹۶). دیگر کتاب‌هایی که به صورت پراکنده به موضوع امشاسپندان توجه کرده‌اند، برای نمونه می‌توان از این آثار نام برد: «فلسفه ایران باستان»، دین‌شاه ایرانی، (۱۳۶۱). «دین مزدایی»، مهرداد مهرین، (۱۳۶۴). «شناسایی زرتشت»، مهران خداوندی، (۱۳۸۰). تنها برخی از نویسندگان و پژوهش‌گران درباره خاستگاه پیشینه امشاسپندان مقاله‌هایی نوشته‌اند که به این آثار اشاره می‌شود: «امشاسپندان از دیدگاه زرتشت و آیین زرتشتی» از خداداد خنجری، (۱۳۷۴). «دانش‌نامه دین: امشاسپندان و...» از محمد جاودان و همکاران، (۱۳۸۰). «جلوه‌های ورجاوند اورمزد در متون اوستایی، پهلوی و شاهنامه فردوسی» از علی فتح‌اللهی، (۱۳۹۳). «جایگاه امشاسپندان در جهان‌شناسی مزدایی و نقش آن‌ها در سلوک فردی» از فاطمه لاجوردی، (۱۳۹۶). «دو امشاسپند خرداد و امرداد و نشانه‌های آنان در شاهنامه» از مرتضی درودی جوان، (۱۳۹۷).

نیز محدثه قاسم‌پور در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بازتاب دین و فرهنگ مزدایی در شاهنامه فردوسی»، (۱۳۸۸)، به موضوع امشاسپندان در شاهنامه و متون مزدایی در یک برگ، پرداخته‌است.

۱-۳. روش تحقیق

در این پژوهش از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی، تطبیقی و اسنادی برای واکاوی و چهره‌شناسی امشاسپندان در گاهان و شاهنامه یاری گرفته شده‌است. برای پیدایی موضوع و رسیدن به نتیجه استوار، با رجوع به متن کامل شاهنامه (تصحیح جلال خالقی مطلق) و متن اصلی گاهان، با باریک‌نگری به بررسی برگردان‌ها از متن اوستایی گاهان از اوستاشناسان، پورداوود و ساسان‌فر، پرداخته‌ایم. در ادامه، به اندازه‌توان و نیاز، موضوع امشاسپندان را با ویژگی‌های انتزاعی و جسمانی‌شان در برخی منابع دست اول زرتشتی (پهلوی ساسانی)،

کتاب‌ها و مقاله‌های مرتبط بررسی کرده‌ایم؛ آن‌گاه با تمرکز بر دو متن شاهنامه و گاهان، به سنجش و مقایسه، تحلیل و چهره‌شناسی امشاسپندان دست‌زده‌ایم.

۲. بحث و بررسی

۱- شناسایی امشاسپندان در شاهنامه و گاهان

امشاسپند در *اوستا* به ریخت «aməša-spənta» و در پهلوی به ریخت «amahraspand.amšāspand» آمده‌است. (نیبرگ، ۱۳۸۱: ۱۲۴؛ مکنزی، ۱۳۷۳: ۳۶)

امشاسپندان که جمع کلمه امشاسپند است، در شمارش صفت عالی خداوند به شمار می‌آیند. این صفات برجسته اهورایی، در کلام پرغنا و شاعرانه گاهان مانند آفریدگان مینوی و روحانی پدیدار می‌شوند. کلمه اوستایی «aməša-spənta» مرکب از سه بخش است. بخش نخست: پیشوند «a» است که از ادات نفی (نه) به شمار می‌رود و پیش از مصوت‌ها به صورت «an» در می‌آید؛ مانند «anāgāh: ناآگاه»، «انیران: غیر ایرانیان». (ن.ک: مکنزی، ۱۳۷۳: ۲۷ و ۳۷) پیشوند «a» به فارسی دری راه نیافته‌است و به شکل مرده در برخی کلمات مانند «ناهید» دیده می‌شود. بخش دوم: «məša» اسم و به معنی «مرگ» است که با پیشوند نفی تبدیل به صفت شده‌است. این کلمه در *اوستا* با «mar» به معنی «مرگ»، از یک ریشه است. در گاهان (ن.ک: هات، ۲۹، بند ۷ و ۱۱؛ هات، ۴۵، بند ۵؛ هات، ۴۶، بند ۱۳) کلمات «məša» و «mareta»، معنی «درگذشتی، انسان، مردم (از جنس مردن)» می‌دهد. بخش سوم: «spənta» به معنای «مقدس، پاک» است. کلمه امشاسپند به معنی «بی‌مرگ، جاودانی مقدس، بی‌مرگ مقدس» و امشاسپندان به معنی «مقدس‌ان بی‌مرگ» است. در زبان پارسی ریخت‌های گوناگونی از این ترکیب آمده‌است که مشهورترینشان دو کلمه «امشاسپندان» و «امشاسفندان» است. (horn, 1893, 193؛ Bartholomae, 1904, pp. 1620- 1621؛ پورداوود، ۱۳۷۷/۱: ۶۹- ۷۱؛ همو،

در گاهان برای شناسایی اهورامزدا از شش صفت او «اشه: aša»، «وهُومَنه: vohu-manah»، «خشتره: xšaθra»، «آرمیتی: armiti»، «هثورتات: haur-vatāt» و «آمرتات: amərətāt» صریح و آشکار سخن گفته شده است. امشاسپندان هفت مرحله خدانشناختی است که با نگاه کاربردی به آن می‌توان در زندگی به آرامش مادی و مینوی راه پیدا کرد. صفات مینوی اهورامزدا نماد اصلی و خرد کل به شمار می‌آید و با عنوان کلی «امشاسپندان» به معنای «نامیرای فزونی‌بخش» خوانده می‌شوند. (Bartholomae, 1904, pp. 145- 146, 1619- 1621) امشاسپندان در پهنه گاهان گاهی با یکدیگر (هات ۴۷، بند ۱؛ هات ۴۵، بند ۱۰) و گاهی متناسب با موضوع، جدا جدا و پراکنده آمده‌اند؛ مانند: (هات ۵۱، بند ۸). این صفات و فروغ‌ها همان صفات نورانی الهی و راهنمایان آسمانی از سوی اهورامزدا است.

برخی خاورشناسان شش صفات اهورامزدا را به دلیل درک و خوانش نادرست از اندیشه‌های فلسفی آیین زرتشت، به نام شش فرشته یا شش خدای کوچک قلمداد کرده‌اند. با استناد به گاهان (هات ۴۷، بند ۱) امشاسپندانی که زرتشت برای شناسایی و شناخت اهورامزدا مطرح می‌کند، مفاهیم مجرد و انتزاعی است که همه، در پرتو اهورامزدا زیست‌مینوانه دارند و یک انسان برای دریافت هنجار و سامان هستی به آن نیازمند است. ایران‌شناس دانمارکی، آسموسن، درباره پیشینه امشاسپندان و نگاه زرتشت به جنبه تجریدی و انتزاعی آنان می‌گوید که زرتشت در پهنه گاهان اهورامزدا را دارای صفات و خصصت‌ها و جنبه‌های گوناگون می‌داند. او در هر بند بند گاهان می‌کوشد که صفات و ویژگی‌های اهورامزدا را از طریق نام‌های امشاسپندان توجیه کند و به مردم بشناساند. نیز این صفات و پرتوهای اهورامزدا در باورهای پیشین آریایی‌ها نام خدایی مستقل و جداگانه و مورد پرستش بوده است که زرتشت در آموزه‌های خود آن‌ها را به عنوان نشانه و نموداری از مفاهیم و صفات جامع و کامل اهورامزدا معرفی می‌کند. در باورهای زرتشتی زمان ساسانیان این صفات و پرتوهای اهورامزدا، از نو به صورت الهه‌های گوناگون «امشاسپندان» در آمده‌اند. (وهمن، ۱۳۸۶: ۱۰۶) در بینش اشو زرتشت این شش صفت، درجه، چینش و

سامان ویژه‌ای ندارد. از پیام و مفهوم گاهان تنها می‌توان فهمید که امشاسپند بهمن یا «نیک-اندیشی» در رأس هرم امشاسپندان، زیربنا و آغاز رشد معنوی انسان است. انسان برای رسیدن به خرداد یا «کمال» و امرداد یا «بی‌مرگی» ناگزیر باید صفات مقدسی مانند راستی، توانایی، مهرورزی را در خود بیوراند.

در اندیشه و فلسفه ایران باستان «امشاسپندان» جلوه‌های فروغ‌مند اهورامزدا هستند. در متن گاهان از کلمه «امشاسپند» نامی نیامده است. در بندهش، «سرآغاز»، بند (۱-۱۶) آمده است که در ابتدای آفرینش و در سه هزاره اول، اورمزد از جوهر روشنی خود، صورت روحانی آفریدگان را به وجود می‌آورد. اورمزد «نخست امشاسپندان را آفرید به شش بن. سپس، دیگر، آن هفتمین خود هر مزد است... از امشاسپندان نخست بهمن را فراز آفرید... سپس اردی‌بهشت، سپس شهریور، سپس سپندارمذ، سپس خرداد و امرداد را آفرید» (دادگی، ۱۳۶۹: ۳۷). معمولاً در متون مزدیسنايي از هفت امشاسپند سخن به میان می‌آید؛ ولی شمارگان راستین امشاسپندان شش است. سبب این اختلاف، این است که برخی «اورمزد» و برخی «سپنت مینو» را امشاسپند می‌دانند که در رأس امشاسپندان جای دارد. (پورداوود، ۱۳۷۷/۱: ۷۱)

در بندهش (بخش دوم: درباره آفرینش مادی، بند ۲۵) سامان و چینش روزها و ماه‌ها با نام‌های ویژه‌شان به روشنی، جایگاه امشاسپندان را مشخص می‌کند: «هرمزد، بهمن، اردی‌بهشت، شهریور، سپندارمذ، خرداد، امرداد، دی، آذر، آبان، خور، ماه، تیر، گوش، دی، مهر، سروش، رشن، فروردین، بهرام، رام، باد، دی، دین، آرد، اشتاد، آسمان، زامیاد، ماراسپند، آنگران» (دادگی، ۱۳۶۹: ۴۲).

هر چه از دوران زرتشت و متن گاهان دورتر می‌شویم، امشاسپندان بیشتر ویژگی‌های زمینی می‌گیرند و نقش و کارکرد زمینی آنان پررنگ‌تر می‌شود. خویش‌کاری زمینی آنان در بندهش (بخش چهارم: درباره چگونگی و علت آفرینش آفریدگان برای نبرد، بند ۳۴-۳۹) این گونه آمده است: بهمن: نگاهبان حیوانات. اردی‌بهشت: نگاهبان آتش. شهریور: نگاهبان فلزات. سپندارمذ: نگاهبان زمین. خرداد: نگاهبان آب. امرداد: نگاهبان گیاهان. سه

امشاسپند نخست مذکر و آن سه دیگر مادینه هستند. (همان: ۴۸-۵۵) گفتنی است که حالت جنسیتی که به خداوند و نرینگی و مادینگی امشاسپندان نسبت داده‌اند، امری قراردادی و در پیوند با ویژگی‌های زبان است که جنبه واقعی ندارد و مخالف با باورها و رسوم دینی زرتشتی است. نخستین بار در یسنای هفت‌هاتی (هات ۳۹، بند ۳؛ هات ۴۲، بند ۶) نام امشاسپندان دیده می‌شود و مذکر و مادینه بودنشان به میان کشیده می‌شود.

در آموزه‌های زرتشت امشاسپندان و شش صفتشان که مظهر صفات اهورامزدا هستند، دارای پیامدهای روحانی و اخلاقی گسترده است. (ن.ک: بويس، ۱۳۸۶: ۴۷؛ معین/۱، ۱۳۶۴: ۵۸) «شش صفت مینوی» از تحقیق‌های بنیادی گاهانی است؛ ولی برای درک و شناخت امشاسپندان هر چه از خاستگاه گاهانی آن و مفاهیم مجرد آن دور می‌شویم، بیشتر تشخص و اشکال مادی پیدا می‌کنند. در نگاه زرتشت امشاسپندان از احترام ویژه برخوردار هستند و چیزی بیش از مفاهیم مجرد بوده‌اند. به سبب دوران گذار، نام امشاسپندان در پرگار واژه-های مزدیسنايي شاهنامه، از بسامد پایین برخوردار است؛ ولی منش نیک، راستی، شهریارى آرمانی، و پارسایی و فروتنی، چهار موضوع بنیادی است که مانند ته‌نشستی جدانشدنی در ژرفای فرهنگ ایرانی، پیوسته در سراسر شاهنامه از آن‌ها یاد می‌شود. (ن.ک: ثاقب-فر، ۱۳۷۷: ۲۲۳-۲۲۴؛ یاماوچی، ۱۳۹۰: ۴۹۶)

در گاه‌شماری ایران باستان، دوره ساسانیان و زرتشتیان امروز، هفته وجود ندارد و هیچ نشانه‌ای از آن در متون اوستایی دیده نمی‌شود. نیز در دیگر کتاب‌های گاه‌شماری ایرانی و اسلامی و به‌ویژه کتاب‌های معروفی مانند «آثارالباقیه» هم گزارشی از هفته به چشم نمی‌خورد. (بیرونی، ۱۳۶۳: ۷۵) شمارش و سنجه هفته در شمار باورهای ستاره‌شناسانه بابلیان بر اساس گردش ماه است و خاستگاه آن بین‌النهرین است. نیز در نزد هندیان، هفته به کار گرفته شده است و نام روزهای هفته با نام سیاره‌های هفتگانه پیوند دارد. (Buyaner, 2005, pp. 204-205؛ نوینگباور، ۱۳۷۵: ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۴۲، ۱۷۰، ۱۸۷، ۲۲۵) برابر با گاه‌شماری اوستایی سی روز ماه، هر روز نام ویژه‌ای دارد و دوازده ماه نیز، هر یک دارای نامی است. این نام‌ها از اسامی امشاسپندان و ایزدان در دین زرتشتی گرفته شده است. در

خرده/وستا در بخش «سی روزه کوچک»، به نام‌های ایزدان و در بخش «سی روزه بزرگ» افزون بر نام و ستایش ایزدان، به صفاتشان پرداخته شده‌است. (ن.ک: پورداوود، ۱۳۱۰: ۱۸۷-۱۸۸) همچنین در متن پهلوی شایست ناشایست (فصل ۲۲) از سی روز و نام ایزدان و صفاتشان سخن رفته‌است. (مزداپور، ۱۳۶۹: ۲۵۷-۲۶۰) نیز برابر با متن بندهش (بخش دوم: درباره آفرینش مادی، بند ۲۵)، «دوازده‌ماه را نام از همان امشاسپندان است». (دادگی، ۱۳۶۹: ۴۲)

در این نگاره امشاسپندی که فردوسی برای ما به نمایش می‌گذارد، نام امشاسپندان به ترتیب روزهای نخستین ماه در گاه‌شماری زرتشتی آمده‌است. در داستان بیژن و منیژه «گفتار اندر ستایش کردن رستم بر شاه کی خسرو» رستم در پیش‌گاه کی خسرو زبان به ستایش می‌گشاید. او برای تقدس کلام و پایدار ماندن شهرباری و فره کیانی کی خسرو، نخست از خدا، سپس از امشاسپندان با رعایت سلسله‌مراتب جایگاه آنان نام می‌برد. این ابیات منظره و نگاره‌ای کامل و ویژه را از نظام صفات اهورامزدا به رخ می‌کشد و طراح عرفان مزدیسنايي در آن پیدا است.

...برآورد سر آفرین کرد و گفت مبادا به جز نیک و خوبیت جفت

که هرمز دهادت به دین پایگاه وُ بهمن نگهبان فرخ کلاه

همه ساله آردی بهشت هُزیر نگهبان شده بر هس و رای پیر

وُ شهریورت باد پیروزگر به نام بزرگی و فر و هنر

سپندارمذ پاسبان تو باد خرد، جای روشن‌روان تو باد

ز خرداد باش از بر و بوم شاد تن چارپایانت مرداد باد

(فردوسی، ۳/۷۳۵-۷۴۰)

۲-۲. کارکرد امشاسپندان در شاهنامه و گاهان

با این که عنوان و کلمه «امشاسپند» در گاهان دیده نمی‌شود و چینش و سامان ویژه‌ای ندارد؛ صفات یا فروزه‌هایشان در سراسر آن گسترده و پیدا است. جلوه‌های فروغ‌مند اهورامزدا از راه این صفات قابل شناسایی است. در شاهنامه از امشاسپندان در قالب پنج بیت با نام‌های پارسی: «بهمن، اردیبهشت، شهریور، سفندارمذ، خرداد و مرداد»، یاد شده‌است؛ ولی معانی، مصداق‌ها و مفاهیم معنوی و مینوی امشاسپندان در شاهنامه، کارکرد بنیادین برای سعادت آدمی دارد.

۲-۲-۱. امشاسپند بهمن

«بهمن» در اوستا به شکل «vohu- manah» و در پهلوی به شکل «wahman» آمده‌است. (نیبرگ، ۱۳۸۱: ۲۰۱؛ مکنزی، ۱۳۷۳: ۱۵۲) بهمن برترین امشاسپند است و پایگاه بلندی در آیین مزدیسنا دارد. برابر با متن گاهان، بهمن، امشاسپند اندیشه نیک است و نزدیک‌ترین هم‌پیمانش «آشه و هیشته» است؛ زیرا زرتشت از اهورامزدا می‌خواهد که در پرتو «آشه» به او بیاموزد که راه «وهومنه» کدام است. (هات ۳۴، بندهای ۱۲ و ۱۳؛ هات ۳۱، بند ۵؛ ن.ک: بویس، ۱۳۸۶: ۴۷) نخستین بار در گاهان (هات ۲۸، بند ۲) به کلمه «وهومنه» بر می‌خوریم. زرتشت در گاهان (هات ۲۸، بند ۱)، در نخستین مرحله ستایش، از اندیشه نیک سخن می‌گوید. نیز در گاهان (هات ۲۸، بند ۲) زرتشت از اهورامزدا می‌خواهد که با میانجی‌گری «آشا» و به یاری وهومن به او نزدیک شود. در دیگر بندهای گاهان مانند (هات ۲۸، بند ۳-۶؛ هات ۳۱، بند ۵) به این موضوع پرداخته شده‌است. این کلمه از دو بخش درست شده‌است. بخش نخست: «vohu، وُهو» که صفت و به معنی «خوب، نیک» است و در پهلوی به «veh، وه» به معنی خوب و نیک دگرگون شده‌است. بخش دوم: «mana، منّه» است که در پهلوی به «mēnishn، منشن» و در فارسی به «منش» تغییر پیدا کرده‌است.

«منه» از مصدر «man» شکل گرفته که در *اوستا* به معنی «اندیشیدن، شناختن، به یاد آوردن، دریافتن» است. بهمن، «اندیشه نیک» یا «منش نیک» معنی می‌دهد. (, cheung, 2007, 262؛ پورداوود، ۱/۱۳۵۵: ۷۲-۷۳)

۲-۲-۱-۱. یادکرد بهمن روز

در گاه‌شماری باستان و در تقویم زرتشتیان امروز، دومین روز از هر ماه سی‌روزه و نیز یازدهمین ماه سال به نام امشاسپند بهمن خوانده می‌شود. او نخستین جایگاه را در میان امشاسپندان پس از اهورامزدا دارد. (دادگی، ۱۳۶۹: ۴۲؛ نیبرگ، ۱۳۸۱: ۲۰۱) در *شاهنامه* یادکرد بهمن روز دیده نشد؛ ولی بهمن ماه هفت بار به کار رفته است. در پادشاهی شاپور ذو-الاکتاف:

چو آدینه هر مزدِ بهمن بود بر این کار فرخ نشیمن بود
(فردوسی، ۶/۶۵۷)

۲-۲-۱-۲. یادکرد نام امشاسپند بهمن

در *شاهنامه* فردوسی تنها دو بار از امشاسپند بهمن نامی آمده است. نخست در داستان بیژن و منیژه که رستم به کی خسرو می‌گوید که امیدوار است بهمن نگهبان پادشاهی اش باشد.

که هر مزد دهادت به دین پایگاه وُ بهمن نگهبان فرخ کلاه
(همان، ۳/۷۳۶)

برای دومین بار در گفتگو و خطاب و عتابی که انوشیروان با بزرگمهر دارد، یادکرد بهمن روی می‌دهد. انوشیروان پس از بیدار شدن از خواب، بزرگمهر را کنار خود می‌بیند. شاه برای توجیه کار احتمالی خود و ضعیف‌نمایی نیروی بدنی انسان که نمی‌تواند بر «پالایش طبع» چیرگی کند، از نیرو و تقدس بهمن یاری می‌گیرد. پادشاهی نوشین‌روان:

نه من اورمزدم وُ گر بهمنم ز خاکست و از باد و آتش تنم
(فردوسی، ۷/۳۵۳۸)

بهمن و معانی برخاسته از آن مانند «منش نیک»، از برترین و پُربسامدترین مفاهیم شاهنامه است. این امر جایگاه شاهنامه را تحت نام کتاب خرد، حکمت و اندیشه استوار می‌کند. فردوسی پایه‌های فکری شاهنامه را با طلای خرد و اندیشه آراسته است. به همین نسبت در گاهان از دیدگاه زرتشت صفت نیک‌اندیشی دارای جایگاه بلند و بنیادین است. بسنده است که بدانیم در بسیاری از سروده‌های گاهان درباره بهمن (نیک‌اندیشی) و نقش و تأثیر آن برای دستیابی انسان به خوش‌بختی آرمانی، داد سخن داده شده‌است. سامان و بنیان اندیشه زرتشتی بر پایه نیک‌اندیشی، خردگرایی، درک و دریافت عقلایی حقیقت زندگی و جهان هستی استوار است. (ن.ک: ساسان‌فر، ۱۳۸۳: ۴۳)

در نظام باورشناختی مزدیسنان بهممن یا نیک‌اندیشی، همان خرد سپندینه و مقدسی است که در زندگانی بشر ارزش و جایگاه بی‌مانند دارد؛ زیرا برابر با اندیشه گاهان (هات ۳۱، بند ۸) بهممن نماد گوهر خرد اهورامزدا است. خرد، نخستین آفریده خدا است و در حکم پدر یا پرورش‌دهنده و چشمه برای بهممن است. (ن.ک: Humbach, 1994, pp. 35-34؛ بهار، ۱۳۹۷: ۷۶) یکی از استوارترین گزارش‌های شاهنامه درباره گوهر و فروزندی خرد، سخنان بهرام گور است. در نامه بهرام گور به شنگل هند، نگاره‌ای از باورهای با ارزشش نمایان است؛ چون او خرد را معیار شناسایی نیک و بد می‌داند و بیان می‌کند که برای رسیدن به نیک‌اندیشی، بایست گوهر خرد را به کار گرفت. پادشاهی بهرام گور:

فزون از خرد نیست اندر جهان	فروزنده کهران و مهان
هر آن‌کس که او شاد شد از خرد	جهان را به کردار بد نسپرد...
...خرد افسر شهریاران بود	همان زیور نامداران بود
بداند بد و نیک، مرد خرد	بکوشد ز داد و بیچد ز بد

(فردوسی، ۱۸۹۴/۶-۱۹۰۱)

در نگرش و جهان‌بینی فردوسی، خرد، دانش و اندیشه، پایه‌های زیرین و فرازین هستی است. «فردوسی که خود فرزند دوران خردباوری در ایران است، داد خرد را به درستی می‌دهد» (ثاقب‌فر، ۱۳۷۷: ۲۲۷). سرآغاز شاهنامه بر بنیان خرد و ستایش خرد استوار است و عنوان «گفتار اندر ستایش خرد» را به خود ویژه کرده است. خرد از برجستگی مفهومی در میان دیگر پیام‌های شاهنامه برخوردار است. فردوسی هم‌اندیشه با زرتشت، خرد را پیشکش خداوند به انسان می‌داند. در گاهان (هات ۳۱، بند ۱۱) تصریح شده است که خرد داده‌آهورایی است: «از آن‌جا که ای مزدا! از آغاز، جهان زنده، وجدان و ضمیر ما را با اندیشه و خرد خود آفریدی و آن‌گاه به تن ما جان بخشیدی...» (ساسان‌فر، ۱۳۸۳: ۲۷۳). مفاهیم آشکار در این سرود از گاهان، پس از هزاره‌ها دقیقاً در چند بیت پیش رو، باز از شاهنامه شنیده و تکرار می‌شود:

...خرد بهتر از هر چه ایزدت بداد ستایش خرد را به از راه داد
 خرد رهنما و خرد دل‌گشای خرد دست‌گیرد به هر دو سرای
 ...نخست آفرینش خرد را شناس نگهبان جان است و آن سه پاس...

(همان، ۱۶/۱-۳۳)

۲-۲-۲. امشاسپند آشا وهیشتا (آردی بهشت)

آردی بهشت در اوستا به شکل «aša-vahišta» و در پهلوی به شکل «ardwahišt art-wahišt» آمده است. (نیبرگ، ۱۳۸۱: ۳۰؛ مکنزی، ۱۳۷۳: ۴۲) «آشه وهیشته» از دو بخش «آشه» به معنای «پاکی، راستی» و «وهیشته» به معنای «بهترین» درست شده است. «آشه» به معنی «راستی، درستی، دادگری، قانون ایزدی» و «وهیشتا» یا «وهیشت» یا «بهشت» به

معنی «بهترین» است. کلمه اردی بهشت به معنی «بهترین راستی» یا «بهترین اشته» در گاهان (هات ۲۸، بند ۸) به صورت «اشا وهیشتا» آمده است. (Humbach, 1994, pp. 34-35; Bartholomae, 1904, pp. 1399-1402؛ پورداوود، ۱۳۵۵/۱: ۵۵-۵۷) در گاهان مفهوم و صفت راستی در آن به ریخت‌های آشا: (هات ۲۸، بند ۱، ۳، ۵، ۶، ۷، ۸؛ هات ۲۹، بند ۳، ۷، ۱۰؛ هات ۳۰، بند ۱ و...، آشم: (هات ۲۸، بند ۹، ۱۱؛ هات ۲۹، بند ۲، ۱۱؛ هات ۳۴، بند ۸)؛ آشهیا: (هات ۳۴، بند ۱۰) و... دیده می‌شود.

بر پایه شواهد درون‌متنی گاهان، اشته شامل قانون طبیعی و الهی است و زرتشت در نخستین سرود آن (هات ۲۸، بند ۱) از اهورامزدا می‌خواهد که همه کارهایش بر اساس «اشا» باشد. راستی میزانی برای سنجش کارهای آدمی است. صفات راستی و درستی، در فرهنگ ایران باستان و دو جلوه گاه بزرگ مینوی آن یعنی اوستا و شاهنامه، پایگاه بلندی دارد. در فرهنگ اوستا و آیین مزدیسنا، مفهوم «اشا» به‌عنوان یکی از پایه‌های این فرهنگ، دارای توسعه معنایی است. «راستی» به معنای هماهنگی اندیشه با گفتار و کردار و سامانِ روان است که ضد و ناساز آن دروغ و تمام نمودهای دروغ و بی‌سامانی در روان و منش است. (ن.ک: پورداوود، ۱۳۵۶/۱: «پانویس»، ۱۲۶؛ وحیدی، ۱۳۵۹: ۵)

۱،۲،۲،۲. یادکرد اردی بهشت روز

در گاه‌شمار زرتشتی سومین روز از هر ماه سی‌روزه و نیز دومین ماه سال به نام امشاسپند اردی بهشت خوانده می‌شود. (دادگی، ۱۳۶۹: ۴۲؛ نیبرگ، ۱۳۸۱: ۳۰) در شاهنامه یادکرد اردی بهشت روز دیده نشد؛ ولی نام اردی بهشت شش بار آمده و با ماه اردی بهشت گره خورده است که تنها به ذکر یک مورد بسنده می‌کنیم. داستان سیاوخش «گفتار اندر نامه افراسیاب به سیاوخش»:

بدو گفت پیران که خرم بهشت کسی کو نیند به اردی بهشت

(فردوسی، ۱۷۲۴/۲)

۲،۲،۲،۲. یادکرد نام امشاسپند اردی بهشت

در شاهنامه نام این امشاسپند تنها یک‌بار در شمار هفت امشاسپند آمده‌است. در داستان بیژن و منیژه، هنگامی که رستم به ستایش و آفرین‌خوانی کی خسرو زبان می‌گشاید، یاد کرد این امشاسپند روی می‌دهد.

همه ساله اردی‌بهشت هژیر نگهبان شده بر هُش و رای پیر
(همان، ۳/۷۳۷)

در این بیت نکته درخور نگاه این است که در شاهنامه، اردی‌بهشت با صفت «هژیر» آمده‌است. هژیر یا هوچهر به معنای «خوب، زیبا» (خلف تبریزی، ۴/۱۳۴۲: ۲۳۱۶)، یکی از ویژگی‌های پیکر و ریخت راستین این امشاسپند است و در شایست ناشایست (فصل ۲۲، بند سوم) خاستگاه این اندیشه مزدیسنايي بیشتر نمایان است: «Ardawahišt ī hu-čīhr dahād- īt ōš ud wīr: اردی‌بهشت هژیر، تو را هوش و ویر دهاد!» (مزدآپور، ۱۳۶۹: ۲۵۷). ذکر اردی‌بهشت با صفت «زیباترین»، (ن.ک: یسنا، هات ۵، بند ۴) تنها گویای ارج و اهمیت آن در میان سایر مینوان و بی‌مرگان مقدس است. در اوستای جدید صفت زیبایی برای اردی‌بهشت نمایان است. در یشت‌ها، (اردی‌بهشت‌یشت، بند ۱۸) این امشاسپند به-عنوان زیباترین، با زبان خرد ستوده می‌شود. (ن.ک: هینلز، ۱۳۷۳: ۷۲؛ بهار، ۱۳۹۷: ۷۷؛ پورداوود، ۱/۱۳۷۷: ۱۴۹) شاهنامه فردوسی و یسنای مزدیسنان درباره صفت زیبایی و جایگاه این امشاسپند اتفاق نظر دارند. در گاهان (هات ۳۲، بند ۲)، صفت «خورشیدگون» برای امشاسپند اردی‌بهشت یا اشه ویژه شده‌است: «به ایشان اهورامزدا که هم‌بسته نیک-اندیشی و نیرومندی و دوست خوب اشای خورشیدگونه (راستی درخشان) است، پاسخ داد...» (ساسان‌فر، ۱۳۸۳: ۳۳۳). نیز در یسنا: (هات ۳۷، بند ۴)، امشاسپند اردی‌بهشت با عنوان و صفت «زیباترین» ستایش می‌شود: «ایدون اردی‌بهشت را می‌ستاییم، آن زیباترین امشاسپند را، آن فروغ‌مند، آن سراسر بهی را» (پورداوود، ۱۳۵۶: ۳۵/۲).

آخشیج «آتش» و صفت «راستی» که دو خویش‌کاری مادی و معنوی اردی‌بهشت است، در گاهان زرتشت و در شاهنامه، در داستان سیاوش پیوند شگرفی پیدا کرده‌است. گویا اردی‌بهشت خود می‌داند که شعله‌هایش چه کسی را بسوزاند و یا بمیراند. در گاهان

هات ۳۱، بند ۳؛ هات ۳۴، بند ۴) اشو زرتشت «آتش نیرومند» اهورامزدا را در پرتو «راستی» می‌خواهد. (ن.ک: ساسان‌فر، ۱۳۸۳: ۲۳۵ و ۴۷۳؛ لاجوردی، ۱۳۹۶: ۱۷۵) هنگامی که سیاوش تن به کامه‌های اهریمنی سودابه نمی‌دهد و به خیانت متهم می‌شود، ناگزیر برای اثبات پاکی و راستی خود، باید از آزمون آتش بگذرد. نیز در دینکرد هفتم (فصل ۳، بند ۹-۱۰) آمده‌است که زرتشت را به گاه‌زایش، در آتش می‌اندازند. «شگفتی بزرگ بر بسیاری پیدا شد؛ چنان که دین گوید که: آتش اندر گیاه در نگرفت... و آتش گیاه را فراز نگرفت...» (راشد محصل، ۱۳۸۹: ۲۲۰؛ ن.ک: آموزگار و تفضلی، ۱۳۸۲: ۷۴). داستان سیاوش «گفتار اندر گذشتن سیاوش بر آتش»:

یکی دشت با دیدگان پر ز خون که تا او کی آید ز آتش برون

چُن او را بدیدند، برخاست عَو که آمد ز آتش برون شاه نو

(فردوسی، ۵۰۱/۲-۵۰۲)

اردی‌بهشت پیوند ناگسستگی با صفات نورانی و مقدسی مانند راستی، داد، پاکی و آبادانی دارد. نمود و نمونه‌های این صفات در شاهنامه فراوان یاد شده‌است. درباره اهمیت و ارزش راستی می‌توان به داستان گفتگوی دینی-فلسفی نماینده خسرو پرویز با قیصر روم در شاهنامه اشاره کرد که سپند بودن صفت راستی را در نظام فکری مزدیسنان نشان می‌دهد. پادشاهی خسرو پرویز «گفتار اندر طلسم ساختن رومیان»:

جز از راستی هر که جوید ز بر او باد نفرین بی آفرین

(فردوسی، ۱۵۰۴/۸)

دین

پادشاهی کیقباد:

نخواهم به گیتی جز از راستی که خشم خدای آورد کاستی
(همان، ۱/۱۶۴)

در فلسفه زرتشت و دین مزدیسنا دروغ، کاری دیومشانه است و آنچه که با هنجار راستی هماهنگ نباشد، دروغ نام دارد. اشو زرتشت بارها در گاهان مانند (هات ۳۲، بند ۹؛ هات ۴۹، بند ۲ و ۳) از دست آموزگاران دروغ که دشمنان راستی و پارسایی هستند، به اهورامزدا پناه می‌برد و گله‌گذاری می‌کند. او پایه آیین دیوپرستی را بر دروغ می‌داند. زرتشت در گاهان (هات ۴۳، بند ۸) خود را این‌گونه شناسایی می‌کند: «... نخست منم زرتشت! و تا به اندازه‌ای که قوه دارم، دشمن حقیقی دروغ‌پرست و یک حامی قوی از برای دوست‌داران راستی خواهم بود...» (پورداوود، ۱۳۸۹: ۱۸۱). فردوسی هم در بیشترین سطح هنگامی که از راستی داد سخن می‌دهد، مانند پیامبر دیرینه‌کیشش، در برابر قطب مخالف راستی؛ یعنی کاستی و دروغ، خاموش نمی‌نشیند. او در شاهنامه به مردمی دیو می‌گوید که از راستی و راه راست دور شده‌اند و کژاندیشی پیشه کرده‌اند. می‌توان گفت که داستان «اکوان دیو» در شاهنامه نماد اندیشه بد و ناراست است. کلمه دیو در پرگار واژه‌های مزدیسنايي فردوسی نزدیک به ۳۰۰ بار به کار رفته است. داستان رستم و اکوان دیو «گفتار اندر رفتن افراسیاب از پس رستم»:

تو مر دیو را مردم بد شناس کسی کو ندارد ز یزدان سپاس
(همان، ۱/۱۶۴)

۳.۲.۲. امشاسپند شهریور

شهریور در اوستا: «xšaθra-vairya» و در پهلوی: «šahrewar» آمده است. (نیبرگ، ۱۳۸۱: ۱۸۳؛ مکنزی، ۱۳۷۳: ۱۴۱) «خشتره وئیریه» از دو بخش «xšaθra» خشتره یا «خشتره» به معنای «کشور، شهریار، قدرت» و صفت «vairya»، وئیریه» به معنای «برگزیده شده» از مصدر «ور» درست شده است. بنا به دیدگاه نیبرگ در گاهان معنی و مفهوم کلمه «خشتره» بیشتر با دین پیوند دارد و قلمرو نیروی خدایی به شمار می‌آید. نیز به مفهوم «نیروی آزمایش آتش» است. خشتره وئیریه در لغت به معنی «حکومت برگزیده،

شهریاری آرمانی» است. شهرپور در *اوستا* به معنی بهشت یا کشور آسمانی اهورامزدا است. او نماینده شهریاری و توانایی مینوی آفریدگار به شمار می‌رود. نیز شهرپور نماد نیرویی است که آدمی بایست برای انجام کار نیک از آن یاری بگیرد. شهرپور در جهان مینوی نماد فرمان‌روایی بهشتی و در زمین نماد سلطنتی هماهنگ با میل و آرزو است. نیز این امشاسپند اراده و خواست اهورامزدا را در زمین مستقر می‌کند. (ن.ک: نیبرگ، ۱۳۸۱: ۱۸۳؛ بویس، ۱۳۸۶: ۴۷؛ پورداوود، ۱۳۵۵/۱: ۶۰-۶۲) بر پایه سروده‌های گاهانی (هات ۳۲، بند ۲؛ ۳۴، بند ۵ و ۱۵؛ ۴۳، بند ۶؛ ۴۵، بند ۹؛ ۴۸، بند ۸؛ ۵۳، بند ۹) چنین دریافت می‌شود که کلمه «خشته» به معنی پادشاهی و نیرو و فرمانروایی اهورامزدا بر جهان است. در برخی - بخش‌های گاهان «خشته» نیروی معنوی است که زرتشت در نیایش‌های خود از اهورامزدا طلب می‌کند. این نیرو از پیوستن اشته و وهومنه به یکدیگر به دست می‌آید و از سوی آرمیتی پیشکش می‌شود. (ن.ک: هات ۲۸، بند ۳) انسان هنگامی می‌تواند به شهریاری و شهریوری و نیروی معنوی دسترسی پیدا کند که یوغ ایمان بر گردن دیو نفس خود ببندد و بر او چیره بشود. شهریوری در گیتی اگر به راه درست هدایت شود و در وجود انسان، در پرتو فروغ یزدانی تبلور پیدا کند، «اشا»، رستگاری، آرامش، خوش‌بختی و پیروزی معنوی را به دنبال دارد. گاهان (هات ۲۹، بند ۱۰): «(روان آفرینش می‌گوید): ای اهورا! شما به این‌ها (زرتشت و یارانش) در پرتو وهومن و اشا، نیروی فرمان‌روایی ارزانی دارید که بدان وسیله آسایش (جایگاهی امن و بهشت آسا) برقرار کنند...» (ساسان‌فر، ۱۳۸۳: ۱۵۱).

۱،۳،۲،۲. یادکرد شهرپورروز

در گاه‌شمار زرتشتی چهارمین روز از هر ماه سی‌روزه و نیز ششمین ماه سال به نام امشاسپند شهرپور خوانده می‌شود. (دادگی، ۱۳۶۹: ۴۲؛ نیبرگ، ۱۳۸۱: ۱۸۳) پادشاهی همای چهرزاد:

به شهرپور بهمن از بامداد جهاندار داراب را بار داد
(فردوسی، ۲۸۳/۵)

۲،۳،۲،۲. یادکرد نام امشاسپند شهرپور

در شاهنامه درباره امشاسپند شهریور تنها یک بار سخن به میان کشیده شده است و آن زمانی است که رستم در هنگام آفرین و ستایش بر کی خسرو، نام سپند او را آشکارا بر زبان می‌آورد. رستم از پیروگری و فرّ و بزرگی شهریور یاد می‌کند تا شهریاری و فرّ و پیروزی کی خسرو را از او بخواهد. شهریور در برگیرنده دو مفهوم شهریاری مینوی و شهریاری زمینی است. فردوسی بی‌گمان به پیروگری و نیرومندی شهریور آگاه است. داستان بیژن و منیژه:

و شهریورت باد پیروزگر به نام بزرگی و فرّ و هنر
(فردوسی، ۱۳۸/۳)

شگفت می‌نماید که فردوسی همه ویژگی‌های یک شهریاری مینوی و زمینی و خویش کاری‌های شهریور را مانند: دادگری، ولایت معنوی، چیرگی بر نفس، فره ایزدی یا کیانی و... در چهل بیت و در پیکر یک گفتگو میان نوشین‌روان و بزرگمهر مطرح کرده است. پادشاهی نوشین‌روان:

چو پرهیزکاری کند شهریار چه نیکوست پرهیز با تاجدار
ز یزدان بترسد گه داوری نگردد به میل و به گندآوری
خرد را کند پادشا بر هوا بدانگه که خشم آورد پادشا
نباید که اندیشه شهریار بود جز پسندیده کردگار...

(همان، ۱۳۳۷/۷ - ۱۳۴۰)

در شاهنامه جمشید پرتوان‌ترین پادشاه پیشدادی است. سبک و شیوه پادشاهی او می‌تواند امشاسپند شهریور را در ذهن مجسم کند؛ زیرا او هم مانند شهریور، دادگر و فرهمند است و اسطوره شهریاری و توانایی مینوی و زمینی است. بر پایه گزارش شاهنامه او در میان دیگر شهریاران نخستین کسی است که آهن را نرم می‌کند و از آن رزم‌ابزارهایی مانند زره و برگستوان و... می‌سازد تا افزون بر راه‌بستن بر بدی‌ها، رفاه و آبادانی را برای جامعه به ارمغان بیاورد. جمشید نیز مانند شهریور خویش کاری خود را پروردن فلز قرار می‌دهد؛ زیرا

فلز ویژگی‌هایی مانند نبود کننده اهریمن، پالودگی زمین از آلودگی و رویارویی با مرگ دارد. (ن.ک: معین، ۱۳۸۸: ۱/۴۱۸-۴۲۰؛ ۴-۴۵، Gray, 1929, pp. 45-4) پادشاهی جمشید: به فرّ کیی نرم کرد آهنا چو خود و زره کرد و چون جوشنا (همان، ۱/۱۱)

همان‌گونه که در بندهش (بخش چهارم: بند ۳۶؛ بخش نوزدهم: بند ۲۲۷ و ۲۲۸) و در «روایت پهلوی» (فصل ۴۸: بند ۷۰-۸۶) درباره خویشت کاری شهریور آمده است که با سوشیانس همکاری می‌کند و فلز گذاخته در سوراخ زمینی می‌ریزد که دیو در آن فرو رفته است (دادگی، ۱۳۶۹: ۴۹ و ۱۴۷-۱۴۸؛ میرفخرایی، ۱۳۶۷: ۶۲)، جمشید هم با فلز می‌کوشد تا با اهریمن بدی مبارزه کند. هم‌پوشانی و هم‌سانی ویژگی‌ها و کارکردهای امشاسپند شهریور و جمشید پیشدادی شایسته نگرش ژرف است. «این که در اوستای جدید شهریور گاه به معنای فلز به کار برده شده است و نگهبانی فلزها و به‌ویژه آهن بر عهده اوست، نمی‌تواند یکسره بی‌معنا و خرافی باشد و چه بسا نمایاننده «نیروی» شهریار است» (ثاقب‌فر، ۱۳۷۷: ۲۷۱). فلز آفریده مادی اهورامزدا به شمار می‌رود و با آسمان هم‌گوهر است. از میان شش آفریده مادی اهورامزدا (آسمان، آب، زمین، گیاه، گوسفند، مردم)، تنها آسمان است که در دسترس آدمی نیست و گرمی داشتن یا ناسپاسی و بی‌احترامی به آن امکان ندارد. (ن.ک: Boyce, 1970, vol. I, 208; Idem, 1975, 27, n. 32, 30)

۴،۲،۲. امشاسپند سپنتا آرمیتی

سپندارمذ/ اسپندارمذ در اوستا به شکل «spənta-ārmiti» و در پهلوی به شکل «spandarmat, spandarmad» آمده است. (نیبرگ، ۱۳۸۱: ۱۷۷؛ مکنزی، ۱۳۷۳: ۱۳۶) سپنتا آرمیتی از دو کلمه درست شده است. نخستین کلمه آن «سپنتا» spənta «صفت برای آرمیتی است و «پاک، مقدس» معنی می‌دهد. (ن.ک: بخش شناسایی امشاسپندان در شاهنامه و گاهان) دومین کلمه، «آرمتی» ārmatī است که خود از دو جزء درست شده است. جزء نخست: «آرم» arem، که در اوستا جداگانه به کار می‌رود، در شمار قیود است

و «درست، بایسته، به‌جا، مناسب» معنی می‌دهد. جزء دوم: «mati، متی» از مصدر «man» به معنی «اندیشیدن» است. گفتنی است که بر پایه دیدگاه پورداوود، بنا به قاعده‌ای که دو حرف از یک جنس در واژه مرکب که به هم می‌آید، یکی را در دیگری ادغام و در نوشتن حذف می‌کنند، از کلمه «ارم + متی»، یک «میم» افتاده است و به «آرمیتی» تبدیل شده است. این قاعده در *اوستا* و در فارسی نیز بسیار کاربرد دارد. «آرمیتی» دارای معانی «آرامش، فروتنی، پارسایی، بردباری» است. سپنتا آرمیتی که نماد سرسپردگی به نیکی و عدالت است، به معنی «فروتنی پاک و مقدس، اخلاص فزونی‌بخش» است و در فارسی به نام‌هایی مانند: «سپندارمذ، سپندارمد، اسپندارمد، اسپندارمذ، سفندارمز» شناخته می‌شود. (Bartholomae, 1904, pp. 336-337; cheung, 2007, 262) پورداوود، ۱/۱۳۵۵: ۷۸-۸۳؛ بویس، ۱۳۸۶: ۴۷) در *گاهان* (هات ۳۳، بند ۱۳)، زرتشت از آرمیتی سپنتا و پاک می‌خواهد تا وجدان و اندیشه درونش را با راستی (اشا) آموزش بدهد. (ن.ک: ساسان‌فر، ۱۳۸۳: ۴۵۰)

۱،۴،۲،۲. یاد کرد سپندارمذروز

در گاه‌شمار زرتشتی پنجمین روز از هر ماه سی‌روزه و نیز ماه دوازدهم هر سال به نام امشاسپند «سپندارمذ» یا «اسفند» ویژه شده است. (دادگی، ۱۳۶۹: ۴۲؛ نیبرگ، ۱۳۸۱: ۱۷۷) پادشاهی خسرو پرویز «گفتار اندر نامه فرستادن خسرو به نزد خاقان چین: ز چین روی یکسر به ایران نهاد به روز سپندارمذ بامداد (فردوسی، ۸/۲۴۸۵)

۲،۴،۲،۲. یاد کرد نام امشاسپند سپندارمذ

امشاسپند سپندارمذ یا اسفند، تنها یک‌بار در *شاهنامه* دیده می‌شود. رستم در هنگام ستودن کی خسرو، خواستار پاسبانی و پشتیبانی سپندارمذ از شاه است. داستان بیژن و منیژه: سپندارمذ پاسبان تو باد خرد، جای روشن‌روان تو باد (همان، ۳/۷۳۹)

سپندارمذ مظهر محبت، بردباری، پارسایی و تواضع خداوند است. او در گیتی موکل و نگاهبان زمین و زنان نیک است. سپندارمذ، با مهر به مردم، انصاف و دادگری، داوری درست، پاک‌دامنی و یکرنگی قابل شناسایی می‌شود. بر پایه دریافت ما از گاهان (هات ۳۱، بند ۲۱) می‌توان به این نتیجه رسید که مهر و دوستی و پارسایی، حلقه پیوند میان خداوند و انسان است؛ زیرا خداوند به پیروان راستی به چشم دوست می‌نگرد. همچنین برابر با پیام گاهانی (هات ۳۴، بند ۱۰) آشکار است که سپندارمذ راهنما و هدایت‌کننده آدمی به سوی اشته و راستی است. (هات ۴۳، بند ۱؛ ۴۴، بند ۱۱)

سپندارمذ مادر زمین است و مفاهیم و مصادیق زمین و سپندارمذ در هم تنیده شده است. (نیبرگ، ۱۳۸۱: ۱۷۷؛ ثاقب‌فر، ۱۳۷۷: ۱۳۴) سپندارمذ در گاهان (هات ۳۱، بند ۹؛ هات ۴۵، بند ۴) از آن اهورامزدا و دخترش خوانده می‌شود. (Humbach, 1994, pp. 72-73) پذیرفتنی است که این امشاسپند الگو و نماد فروتنی و پارسایی و فداکاری باشد. هر آزار و رنجی که بر گرده زمین فرود بیاورند، بدون واکنش سخت، و با خرسندی و نیکویی پاسخ می‌دهد. با توجه به مادینه بودن سپندارمذ، در گاهان (هات ۳۴، بند ۱۰) می‌خوانیم که گاهی او نقش آفرینندگی و پرورش‌دهنده به خود می‌گیرد. سپندارمذ همکار اشا است و هدایت و آموزگاری مردم را به سمت نیکی و راستی بر عهده دارد. شگفت این که بانوان نژاده شاهنامه نیز خوبی هم‌سان با خوی و مینوی سپندارمذ دارند؛ زیرا کوشش می‌کنند که کامرانان و زیاده‌خواهان را به راستی و پاک‌دامنی هدایت کنند. در شاهنامه فردوسی اگر چه امشاسپند سپندارمذ نقش اسطوره‌ای و باستانی خودش را در ریخت یک شخصیت مستقل، بنا به ملاحظات اجتماعی، مذهبی و دوره تاریخی از دست داده است؛ صفات مقدس او مانند: بردباری، پارسایی، پاک‌دامنی، فرزاندگی و زیبایی، در بانوان نیک و نژاده و مهرورز شاهنامه تجلی دارد. بانوانی چون تهمینه، رودابه و شیرین (ن.ک: فردوسی، ۸/ ۵۳۶-۵۴۷)، اغلب دارای کمالی برآمده از دو گوهر فرزاندگی و شرم هستند و ویژگی‌های ارزشمند فرهنگ ایرانی را بر دوش می‌کشند. آنان همانند سپندارمذ، نماد مادر، آرامش‌بخشی، وفاداری فروتنانه و پارسایی هستند و هنگامی که با هوس‌رانی

مردان روبرو می‌شوند با خردمندی کوشش می‌کنند که آنان را به سمت اشایی و راست- رفتاری بکشانند. برای نمونه می‌توان در داستان سهراب به بانو «گردآفرید» دختر گژدَهَم اشاره کرد که در بستر رزم شاهنامه، سرداری است که با سهراب نبرد دلیرانه می‌کند. (ن.ک: فردوسی، ۱۹۷/۲ - ۲۷۳) او هیچ گاه پارسایی و پاک‌دامنی و خردمندی و راست- اندیشی را از دست نمی‌دهد و سردار و شهریار بر امیال درونی است.

نشانه تدبیر و خردمندی گردآفرید:

نهانی بسازیم بهتر بود خرد داشتن کار مهتر بود
(فردوسی، ۲/۲۱۸)

نشانه زیبایی گردآفرید:

یکی بوستان بُد در اندر بهشت به بالای او سرو دهقان نکشت
دو چشمش گوزن و دو ابرو کمان تو گفתי همی بشکفد هر زمان
(همان، ۲۲۳-۲۲۴)

نشانه دلیری گردآفرید:

زنی بود بر سان گردی سوار همیشه به جنگ اندرون نامدار
(همان، ۱۷۸)

۵.۲.۲. امشاسپند خرداد

خرداد در اوستا به صورت «*haur-vatāt*» و در پهلوی به صورت «*harvadat.hordād*» آمده است. (نیبرگ، ۱۳۸۱: ۹۷؛ مکنزی، ۱۳۷۳: ۸۹) این کلمه از دو بخش درست شده است. بخش نخست: «هَئورَوَ، *haurva*»، صفت به شمار می‌رود و به معنی «رسا، همه، درست، تام، کامل و بی‌عیب» است. بخش دوم: «*tāt*، داد» است و با «*dāta*» که در اوستا به معنی قانون (داد و عدالت) است، و نیز با «*dāta*» (اسم مفعول «*dā*») که در اوستا به معنی «دادن، آفریدن، بخشیدن» است، هیچ پیوندی ندارد. بنابراین بخش دوم کلمه، «*tāt*» است که جداگانه دارای معنی نیست و به کار گرفته نمی‌شود. «*tāt*»

جزئی است که به پایان برخی کلمات می‌پیوندد و نقش تعیین‌کننده در اسم مجرد و مؤنث بودن کلمه دارد؛ مانند «آرشتات، arshatāt» به معنی راستی و درستی، یا «دروات، drvatāt» به معنی درستی. خرداد در اوستا و گاهان دارای بسامد بالا است. (Bartholomae, 1904, pp. 1791- 1792؛ هینلز، ۱۳۷۳: ۷۵؛ پورداوود، ۱۳۵۵: ۸/ ۵۷-۵۸) برابر با متن بندهش (بخش یازدهم، بزرگ‌کرداری ایزدان مینوی، بند ۱۷۸) خرداد سرور روزها، ماه‌ها و سال‌ها به شمار می‌رود. نیز او پنجمین امشاسپند و در گیتی نگاهبان آب‌ها است. (ن.ک: دادگی، ۱۳۶۹: ۱۱۵)

۱،۵،۲،۲. یادکرد خردادروز

در گاه‌شمار زرتشتی ششمین روز از هر ماه سی‌روزه و نیز سومین ماه سال به نام امشاسپند خرداد خوانده می‌شود. (دادگی، ۱۳۶۹: ۴۲؛ نیبرگ، ۱۳۸۱: ۹۷) پادشاهی ضحاک «گفتار اندر رفتن آفریدون به جنگ ضحاک»:

برون رفت شادان به خردادروز به نیک‌اختر و فال گیتی‌فروز
(فردوسی، ۱/ ۲۶۹)

۲،۵،۲،۲. یادکرد نام امشاسپند خرداد

رستم در هنگام آفرین‌خوانی برای کی خسرو یک‌بار از خرداد و جفت مینوی او «امرداد» نام می‌برد. او آرزو می‌کند که خرداد در شمار یاوران او باشد. پیوستگی این امشاسپند و سلسله‌مراتب زمینی و مینوی آن‌ها درخور نگرش است. در بینش مزدایی این دو فروغ‌اهورایی برای رسیدن انسان به ذات راستین خود، پیوسته و در پیوند با هم به کار می‌رود. این دو امشاسپند دو بازوی معنوی برای رسیدن به آرامش روحانی است. در این راه اگر انسان به مرحله «کمال» برسد، بی‌تردید به «بی‌مرگی» نیز خواهد رسید. داستان بیژن و منیژه:

ز خرداد باش از بر و بوم شاد تن چارپایانت مرداد باد
(همان، ۳/ ۷۴۰)

در گاهان (هات ۳۴، بند ۱۱) خرداد و امرداد در کنار هم و به ترتیب پایگاه امشاسپندان آمده‌است. نیز از امشاسپندان شهریور، بهمن، اردی‌بهشت، سپنتا آرمیتی سخن به میان کشیده شده‌است: «همانا که دو فروزه رسایی و جاودانگی، نمایان‌گر شکوه و مایه بزرگی تو هستند. با نیروی منش نیک و به همراهی راستی و پارسایی، پایداری و توان آن‌ها را افزون ساز...» (ساسان‌فر، ۱۳۸۳: ۵۰۱). در گاهان برای دست‌یابی به نیروی معنوی و شهریاری خدایی بایست از درگاه بهمن یا نیک‌اندیشی گذر کرد. بارها در گاهان بر این اصل اخلاقی و فلسفه ژرف‌مزدیسنایی و هم‌گامی دو امشاسپند خرداد و امرداد تأکید شده‌است؛ مانند: (هات ۳۳، بند ۸ و ۱۳؛ هات ۴۵، بند ۵ و ۱۰؛ هات ۴۷، بند ۱) از پیوستگی خرداد و امرداد چنین بر می‌آید که شرط لازم برای رسیدن به امرداد یا جاودانگی مینوی، گذشتن از گذرگاه خرداد یا کمال در گیتی بایسته و ضروری است. در نظام باورشناختی مزدیسنایی رسیدن به مرحله امرداد یا دوستی با اهورامزدا و حضور خرسندان در پیش‌گاه او، از راه خرداد یا تکامل و آبادان کردن گیتی و شادابی تن و روان به دست می‌آید. (ن.ک: هات ۳۱، بند ۲۱)

اگر چه امشاسپند خرداد، تجلی و پیدایی جسمانی در بستر شاهنامه ندارد؛ مفاهیم مینوی او در داستان‌ها و شخصیت‌های نیک‌اندیش شاهنامه گسترده و جاری است. یکی از بزرگ‌ترین بازوهای اجرایی این امشاسپند در گیتی، آخشیح سپند «آب» است. آب همیشه مترادف و هم‌زاد گیاه (امرداد) و آبادانی است. در گزیده‌های زادسپرم (فصل ۲۳، بند ۶) آمده‌است که زرتشت در «دیدار ششم» خود، با مینوی دریاها و رودها، گفتگو می‌کند و اندرزی درباره نگاه‌داشت و پاس‌داشت آخشیح آب دریافت می‌کند. (ن.ک: زادسپرم، ۱۳۶۶: ۳۵؛ بهرام پژدو، ۱۳۳۸: ۴۵)

در شاهنامه فردوسی نمودهای آشکاری از کهن‌الگوها وجود دارد که به گونه غیر مستقیم در تصاویر ذهنی، نمادها، کنایه‌ها و ... دیده می‌شود. کهن‌الگوی آب، نقش برجسته در داستان‌های شاهنامه و سیر و دگرگونی رویدادهای آن دارد. کارکرد مینوی آب در شاهنامه به ریخت‌های گوناگون مانند نیروبخشی، پالودگی تن و روان،

جاویدکننده، فره‌بخشی، مرگ و زایش، باروری، و عنصری برای نیایش نمود دارد. ایرانیان باستان همواره باورمند به تقدس عناصر سودمند و تأثیرگذار بوده‌اند. (ن.ک: عقیقی، ۱۳۷۴: ۴۰۱؛ طغیانی و قربانی، ۱۳۹۰: ۷۳-۷۹) خرداد با نماد آب و امرداد با نماد جاودانگی دو جفت سپند و مینوی هستند که هم در گاهان و هم در شاهنامه درخور نگاه ژرف است؛ زیرا هر دو با اتحاد و هم‌آزوری یکدیگر، در کار برکشیدگی پایگاه انسان هستند. در داستان کی‌خسرو (جنگ بزرگ کی‌خسرو با افراسیاب) می‌بینیم که او با یاری سروش خجسته وارد چشمه‌ای می‌شود و پس از غسل و خواندن زند و اوستا به مرحله امرداد و نامیرایی می‌رسد. «خالقی مطلق» در این باره باورمند است که آب حیات همان چشمه حیوان است که کی‌خسرو در آن غسل می‌کند و به جاودانگان می‌پیوندد. (ن.ک: خالقی مطلق، ۱۳۸۱: ۴۳۰)

به ره بر یکی چشمه آمد پدید
جهان‌جوی کی‌خسرو آن‌جا رسید...
...بد آن آب روشن سر و تن بشست
همی خواند اندر نهان زند و اُست...
...چو از کوه خورشید سر بر کشید
ز چشم مهان شاه شد ناپدید
(فردوسی، ۳۰۳۷/۴ - ۳۰۵۲)

نقش و کارکرد امشاسپند خرداد و امرداد، به علت دوران گذار اسطوره به حماسه، تاریخ و تبیین عقلانی، در لایه‌های پنهان روایت‌های شاهنامه آرام و خوش نشسته‌است. با نگاه خردپذیر می‌توان دریافت که به مرور زمان افسانه آب حیات در تقدس آب، پس از اسلام با افسانه‌ی اسکندر و خضر در بسیاری از باورها جانشین آلام نیات اوستایی (فرشته آب)، تیشتر (ستاره آب‌سرشت) و آناهیتا (الهه آب) شده‌است. (ن.ک: بهار، ۱۳۵۲: ۴۳۰؛ مکنزی، ۱۳۷۳: ۳۸، ۱۴۸)

۲،۲،۲. امشاسپند امرداد

امرداد در اوستا به ریخت «aməratāt» و در پهلوی به ریخت «amurdād» آمده - است. (نیبرگ، ۱۳۸۱: ۱۶؛ مکنزی، ۱۳۷۳: ۳۷) او ششمین امشاسپند و برابر با متن بندهش

(بخش یازدهم، بزرگ‌کرداری ایزدان مینوی، بند ۱۷۹) سرور گیاهان است. (دادگی، ۱۳۶۹: ۱۱۶) امرتات از سه بخش درست شده‌است. بخش نخست: ادات نفی «آ» به معنای «نه» است. بخش دوم: «mereta: مَرِت = مَرِت: mereta» به معنای «مردنی، درگذشتنی» است. بخش سوم: «tāt» است. (ن.ک: بخش امشاسپند خرداد) امرتات یا امرداد مفهوم «بی‌مرگی» و «جاودانگی» دارد. (cheung, 2007, 264; Bartholomae, 1904, pp. 143- 144؛ پورداوود، ۱۳۵۵/۱: ۵۹) در گاهان صفت «بی‌مرگی» در واژه‌های «امرتاتس‌چا (هات ۳۱، بند ۶ و ۲۱؛ هات ۳۲، بند ۵)، امرتاتم (هات ۳۴، بند ۱)، امرت‌تاوش‌چا (هات ۳۴، بند ۱۱)، امرتاتا (هات ۴۵، بند ۵)، دیده‌می - شود. (پورداوود، ۱۳۸۹: ۱۴۰، ۱۴۸، ۱۵۲، ۱۶۶، ۱۷۰، ۱۹۹)

۱,۶,۲,۲. یادکرد امردادروز

در گاه‌شمار زرتشتی هفتمین روز از هر ماه سی‌روزه و نیز پنجمین ماه سال به نام امشاسپند امرداد خوانده می‌شود. (دادگی، ۱۳۶۹: ۴۲؛ نیبرگ، ۱۳۸۱: ۱۶) در شاهنامه یادکرد امردادروز دیده نشد.

۲,۶,۲,۲. یادکرد نام امشاسپند امرداد

در سراسر شاهنامه، تنها یک‌بار یادکرد امشاسپند امرداد دیده می‌شود. داستان بیژن و منیژه:

ز خرداد باش از بر و بوم شاد تن چارپایانت مرداد باد
(فردوسی، ۳/ ۷۴۰)

در این بیت فردوسی دو گوهر همزاد امشاسپندی یعنی خرداد و مرداد (امرداد) را با هم آورده‌است؛ زیرا این دو، هم‌بستگی معنوی و مینوانه در ادبیات مزدیسنايي دارند و از دیدگاه عرفان مزدیسنايي هم می‌توان گفت که برای رسیدن انسان به کمال و رستگاری دو مرحله خرداد و امرداد در کنار یکدیگر هستند. این دو امشاسپند، دو بازوی خداشناسی برای شناخت گوهر و ذات سپند اهورامزدا است؛ زیرا امشاسپند خرداد و مرداد از دیدگاه معنوی نماینده کمال و جاودانی اهورامزدا هستند. در حوزه عرفان مزدیسنايي خرداد و

امرداد مانند دو سرباز در راه نگاه‌داشت راستی و نیکی‌ها و راندن بدی‌ها یا مانند آب و گیاه، وابسته و پشتیبان یکدیگرند؛ به همین سبب در *گاهان* و *اوستا*، خرداد و امرداد یعنی سعادت و نجات، هم‌پایه و هم‌بسته هستند. (ن.ک: نیبرگ، ۱۳۸۳: ۱۴۶) در *گاهان* (هات ۳۱، بند ۲۱) به پیوستگی و هم‌بستگی این دو امشاسپند مینوی با حفظ و رعایت سلسله-مراتب جایگاهشان، آشکارا اشاره شده‌است و آن دو در صورتی مایه بارآوری و فراوانی دانسته شده‌اند که الگوی انسان در زندگی دو نیروی مقدس پرهیزکاری و نیک‌اندیشی باشد. (ن.ک: ساسان‌فر، ۱۳۸۳: ۳۱۸-۳۱۹)

در بینش گاهانی و با تکیه بر پیام سپند آن (هات ۳۴، بند ۱؛ هات ۴۴، بند ۱۷؛ هات ۴۵، بند ۱۰) برخورداری از نیروی خرداد و امرداد یا کمال و جاودانگی پاداش کسانی است که در زندگانی پیرو راستی، نیک‌اندیشی، توانایی و مهرورزی در کار و گفتار و نیایش هستند. تنها این مردم هستند که می‌توانند به پیش‌گاه اهورا نزدیک بشوند یا خود به خداگونگی برسند. (ن.ک: پورداوود، ۱۳۸۹: ۱۶۷، ۱۹۵، ۲۰۱) نیز در *شاهنامه* فردوسی در میدان جنگی که میان فروغ جاویدان و تاریکی رخ داده‌است، کسانی مانند کی‌خسرو اگر به این صفات مینوی یا رزم‌ابزارهای معنوی آراسته بشوند، راه رستگاری و جاودانگی را می‌توانند بیابند و پیروز بشوند.

۳. نتیجه

مردمان گیتی، با هر نوع اندیشه و آیین، همیشه نمودار و مؤلفه‌هایی برای آموزش و پیاده‌سازی آموزه‌های دینی و فرهنگی دارند. ایرانیان در بستر سترگ تاریخ جهان، پیش-گام در پیش‌نهادن یگانگی اهورامزدا و صفات مقدسش بوده‌اند. اشو زرتشت در *گاهان* در آموزه‌های سپندش، برنامه معرفتی و خداشناختی خود را با مطرح کردن صفات اهورامزدا بنیان می‌گذارد. این صفات‌ها در دوره‌های پسین، نام و چهره امشاسپند به خود می‌گیرند. زرتشت باورمند است که از درگاه این صفات پاک خداوند، انسان می‌تواند به آزادی مینوی، آبادانی و پیشرفت، تکامل و رشد اخلاقی و معنوی دسترسی پیدا کند.

از باریک‌نگری در خوانش گاهان به این نتیجه می‌رسیم که صفت سپند نیک‌اندیشی (بهمن) در رأس هرم و نظام امشاسپندان، با میانجی‌گری راستی (اشا) قرار دارد. در راه پیشرفت و رشد اخلاقی انسان، دیگریاری‌دهندگان، یعنی شهریور: (توانایی و شهریاری)، سپندارمذ: (مهرورزی و پارسایی)، خرداد: (کمال) و آرمرداد: (پایندگی و بی‌مرگی) نقش اساسی دارند. با دل‌استواری می‌توان این اندیشه و دیدگاه را بیان کرد که پرتو اندیشه‌های سپند اشو زرتشت از راه فرهنگ و آیین نیاکانی به دل و جان فردوسی راه پیدا کرده‌است؛ زیرا شاهنامه، سراسر، پیام آور نیک‌اندیشی (بهمن) و راستی (اشایی) در اندیشه، گفتار و کردار است.

در این مقاله بررسی کردیم که شاهنامه فردوسی نیز هماهنگ و همراه با گاهان زرتشت، در پی گسترش و پیاده‌سازی فرهنگ «انسانیت» است تا از این راه، انسان به مهر، نیروی مادی و مینوی، پیشرفت و آبادانی هازمان خود برسد. اگر چه حضور امشاسپندان در شاهنامه در چند بیت پیوسته با رعایت جایگاه‌هایشان نمایان و منحصر است و خصوصیات تجسیدی ندارند؛ پیام و کارکردهای زمینی و مینوی آن‌ها در لایه‌های زیرین و پنهان روایت‌های شاهنامه زنده و پویا است. چکیده و عصاره خوشه‌های امشاسپندی و اندیشه گاهانی با کمی دگرگونی در شخصیت‌های نیک شاهنامه ظهور و بروز دارد. همه عناصر داستانی شاهنامه در فرآیند پرورش یک انسان آگاه، اندیشمند و مهرورز همان نقشی را اجرا می‌کنند که صفات اهورامزدا در گاهان بر عهده دارند. همان‌گونه که ژرف‌ساخت اندیشه گاهانی و زرتشتی بر پایه نیک‌اندیشی و خردگرایی استوار است، شاکله و ساختار فکری شاهنامه فردوسی هم بر پایه خرد و اندیشه نیک و یادکرد نام خدا سامان گرفته‌است.

منابع

الف. منابع فارسی

- آموزگار، ژاله و احمد تفضلی. (۱۳۸۲). *اسطوره زندگی زردشت*. چاپ پنجم. تهران: چشمه.
- **اوستا**. (۱۳۸۹). برگردان ابراهیم پورداوود. تهران: پارمیس.
- بهار، مهرداد. (۱۳۵۲). *اساطیر ایران*. چاپ دوم. تهران: نشر بنیاد و فرهنگ ایران.

- بهار، مهرداد. (۱۳۹۷). **پژوهشی در اساطیر ایران**. چاپ سیزدهم. تهران: آگاه.
- بهرام پژدو، زرتشت. (۱۳۳۸). **زراتشت‌نامه**. به تصحیح محمد دبیرسیاقی. تهران: کتاب‌خانه طهوری.
- بويس، مری. (۱۳۸۶). **زرتشتیان، باورها و آداب دینی آنها**. برگردانِ عسکر بهرامی. چاپ نهم. تهران: ققنوس.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۶۳). **آثارالباقیه**. برگردان اکبر داناسرشت. چاپ سوم. تهران: امیرکبیر.
- پورداوود، ابراهیم. (۱۳۵۵). **فرهنگ ایران باستان**. بخش نخست. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.
- پورداوود، ابراهیم. (۱۳۵۶). **یسنا**. جلد یکم و دوم. به کوشش بهرام فره‌وشی. تهران: دانشگاه تهران.
- ثاقب‌فر، مرتضی. (۱۳۷۷). **شاهنامه فردوسی و فلسفه تاریخ ایران**. تهران: معین.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۸۱). **سخن‌های دیرینه**. به کوشش علی دهباشی. تهران: نشر افکار.
- **خرده‌اوستا**. (۱۳۱۰). برگردان و گزارش ابراهیم پورداوود. بمبئی: انتشارات انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی و انجمن ایران لیگ بمبئی.
- خلف تبریزی، محمدحسین. (۱۳۴۲). **برهان قاطع**. به کوشش محمد معین. جلد چهارم. چاپ دوم. تهران: ابن‌سینا.
- دادگی، فرن‌بغ. (۱۳۶۹). **بُندهش**. گزارش و برگردان مهرداد بهار. تهران: توس.
- **دینکرد هفتم**. (۱۳۸۹). برگردان محمدتقی راشد محصل. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- **روایت پهلوی**. (۱۳۶۷). برگردان مهشید میرفخرایی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- زادسپرم. (۱۳۶۶). **گزیده‌های زادسپرم**. برگردان محمدتقی راشد محصل. چاپ سوم. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- **شایست ناشایست**. (۱۳۶۹). برگردان کتایون مزداپور. تهران: مؤسسه تحقیقات و مطالعات فرهنگی.
- طغیانی، اسحاق و رحمان قربانی. (۱۳۹۰). «بررسی و تحلیل بازتاب اساطیری آب در شاهنامه». **کهن‌نامه ادب پارسی**، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. سال دوم، شماره ۱، صص ۶۹-۸۶.
- عقیفی، رحیم. (۱۳۷۴). **اساطیر و فرهنگ ایرانی**. تهران: توس.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۶۶). **شاهنامه**. دفتر یکم. تصحیح جلال خالقی مطلق (با مقدمه و کوشش احسان یارشاطر). نیویورک: bibliotheca persica.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۶۹). **شاهنامه**. دفتر دوم. به کوشش جلال خالقی مطلق. کالیفرنیا: مزدا.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۱). **شاهنامه**. دفتر سوم. به کوشش جلال خالقی مطلق. کالیفرنیا و نیویورک: بنیاد میراث ایران.

- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۳). **شاهنامه**. دفتر چهارم. به کوشش جلال خالقی مطلق. کالیفرنیا و نیویورک: بنیاد میراث ایران.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۵). **شاهنامه**. دفتر پنجم. به کوشش جلال خالقی مطلق. کالیفرنیا: انتشارات مزدا با همکاری بنیاد میراث ایران.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۴). **شاهنامه**. دفتر ششم. به کوشش جلال خالقی مطلق و محمود امیدسالار. نیویورک: بنیاد میراث ایران.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). **شاهنامه**. دفتر هفتم. به کوشش جلال خالقی مطلق و ابوالفضل خطیبی. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). **شاهنامه**. دفتر هشتم. به کوشش جلال خالقی مطلق. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- **گاتاها**. (۱۳۸۳). برگردان آبتین ساسان‌فر. تهران: بهجت.
- لاجوردی، فاطمه. (۱۳۹۶). «جایگاه امشاسپندان در جهان‌شناسی مزدایی و نقش آن‌ها در سلوک فردی». *دو فصل‌نامه فلسفه و کلام. جاویدان خرد*. شماره ۳۱، صص ۱۸۴-۱۵۹.
- معین، محمد. (۱۳۶۴). **مجموعه مقالات**. به کوشش مهدخت معین. جلد یکم. تهران: معین.
- معین، محمد. (۱۳۸۸). **مزدیسنا و ادب پارسی**. جلد یکم. چاپ پنجم. تهران: دانشگاه تهران.
- مکنزی، دیوید نیل. (۱۳۷۳). **فرهنگ کوچک زبان پهلوی**. برگردان مهشید میرفخرایی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نویگباور، اوتو. (۱۳۷۵). **علوم دقیق در عصر عتیق**. برگردان همایون صنعتی‌زاده. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- نیبرگ، هنریک ساموئل. (۱۳۸۱). **دستورنامه پهلوی** (متن انگلیسی). جلد دوم. تهران: اساطیر، با همکاری مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها.
- نیبرگ، هنریک ساموئل. (۱۳۸۳). **دین‌های ایران باستان**. برگردان سیف‌الدین نجم‌آبادی. کرمان: دانشگاه باهنر کرمان.
- وحیدی، حسین. (۱۳۵۵). **پژوهشی در منش ملی و منش پارسی در ایران**. جلد دوم. چاپ دوم. تهران: انتشارات چاپخانه زندگی.
- وحیدی، حسین. (۱۳۵۹). **اردی بهشت و بیگانگی از خود**. تهران: سازمان انتشارات اشا.
- وهمن، فریدون. (۱۳۸۶). **دیانت زرتشتی**: (سه گفتار از: کای‌بار، جس‌پتر آسموسن و مری بویس). تهران: جامی.

- هینلز، جان راسل. (۱۳۷۳). **شناخت اساطیر ایران**. برگردان ژاله آموزگار و احمد تفضلی. چاپ سوم. تهران: چشمه.
- یاماوچی، ادوین. ام. (۱۳۹۰). **ایران و ادیان باستانی**. برگردان منوچهر پزشکی. تهران: ققنوس.
- **یشت‌ها**. (۱۳۷۷). برگردان و گزارش ابراهیم پورداوود. جلد یکم. تهران: اساطیر.

ب. منابع لاتینی

- Bartholomae, Christian. *Altiranisches Worterbuch*, Strasbourg 1904, repr. Berlin, 1961.
- Boyce, M. (1970). Zoroaster, the priest, BSOAS (Bulletin of the school of oriental and African studies), vol. XXXIII, pp. 22- 38.
- Buyaner, D. (2005). On the structure of the Zoroastrian month. *Indo Iranian journal* . vol. 48, no.3/4, pp. 199- 206.
- Gray, L. H., (1929). *The Foundations of the Iranian Religions*. Mumbai.
- Humbach, H. & Ichaporia, P. (1994). *The Heritage of Zarathushtra: A New Translation of His Gāthās*, Heidelberg.
- Humbach, H. & Ichaporia, P. (1975). *A History of Zoroastrianism*, vol. I., E. J. Brill, leiden.
- Horn, P. (1983). *Grundriss der Neupersischen Etymologie*. strassburg.
- Nyberg H.S (1969-1974) *A manual of Pahlavi*, I-II, Wiesbaden.

References

- Afifi, R. (1995). *Persian legends and culture*. Tehran. Tous. (In Persian)
- Al-Biruni, A. (1984). *The Remaining Signs of Past Centuries*. Tr (Danaseresht, A.). Ed (3). Tehran. Amir Kabir. (In Persian)
- Amoozgar, Zh., & Tafazoli, A. (2003). *The legend of Zoroaster's life*. Ed (5). Tehran. Cheshmeh. (In Persian)
- Bahar, M. (2018). *A research on Iranian legends*. Ed (13). Tehran. Agah. (In Persian)
- Bahar, M. (1973). *Iranian mythology*. Ed (2). Tehran. Iran Foundation and Culture Publication. (In Persian)

-
- Bartholomae, Christian. *Altiranisches Worterbuch*, Strasbourg 1904, repr. Berlin, 1961. (In German)
 - Boyce, M. (1970). Zoroaster, the priest«, BSOAS (Bulletin of the school of oriental and African studies), vol. XXXIII, PP. 22- 38. (In English)
 - Boyce, M. (2007). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. Tr (Bahrami, A.). Ed (9). Tehran. Ghoghnoos. (In Persian)
 - Buyaner, D. (2005). On the structure of the Zoroastrian month. *Indo Iranian journal* . vol. 48, no.3/4, pp. 199- 206. (In English)
 - Dadegi, F. (1990). *Bundahishn*. Ed (Bahar, M). Tehran. Tous. (In Persian)
 - David Neil, M. (1994). *Small culture of Pahlavi Language*. Ed (Mirfakhraie, M). Tehran. Humanities and cultural studies institute. (In English)
 - Fereydoun, V. (2007). *Zorostarinism*. Tehran. Jami. (In Persian)
 - Ferdowsi, A. (1987). *Shahnameh*, book 1. Ed (Khaleqi Motlaq, J & Yarshater, E.). New York. bibliotheca persica. (In Persian)
 - Ferdowsi, A. (1990). *Shahnameh*, book 2. Ed (Khaleqi Motlaq, J). California. Mazda. (In Persian)
 - Ferdowsi, A. (1992). *Shahnameh*, book 3. Ed (Khaleqi Motlaq, J). California & New York. Iran heritage foundation. (In Persian)
 - Ferdowsi, A. (1994). *Shahnameh*, book 4. Ed (Khaleqi Motlaq, J). California & New York. Iran heritage foundation. (In Persian)
 - Ferdowsi, A. (1996). *Shahnameh*, book 5. Ed (Khaleqi Motlaq, J). California & New York. Iran heritage foundation. (In Persian)
 - Ferdowsi, A. (2005). *Shahnameh*, book 6. Ed (Khaleqi Motlaq, J & Omid Salar, M). New York. Iran heritage foundation. (In Persian)
 - Ferdowsi, A. (2007). *Shahnameh*, book 7. Ed (Khaleqi Motlaq, J & Khatibi, A). Tehran. The center of the great Islamic encyclopedia. (In Persian)
 - Ferdowsi, A. (2007). *Shahnameh*, book 8. Ed (Khaleqi Motlaq, J). Tehran. The center of the great Islamic encyclopedia. (In Persian)
 - *Gathas*. (2004). Ed (Sasanfar, A). Tehran. Behjat. (In Persian)

- Gray, L. H., (1929). The Foundations of the Iranian Religions. Mumbai. (In English)
- Humbach, H. & Ichaporia, P. (1994). The Heritage of Zarathushtra: A New Translation of His Gāthās, Heidelberg. (In German)
- Humbach, H. & Ichaporia, P. (1975). A History of Zoroastrianism, vol. I., E. J. Brill, leiden. (In German)
- Horn, P. (1983). Grundriss der Neupersischen Etymologie. strassburg. (In German)
- John Russel, H. (1994). Iranian legends. Ed (Amoozegar, Zh & Tafazoli, A). Ed (3). Tehran. Cheshmeh. (In Persian)
- Khalaf Tabrizi, M. (1963). Conclusive proof. Ed (Moein, M). Vol (4,2). Tehran. Ib-e Sina. (In Persian)
- Khaleghi Motlaq, J. (2002). Ancient quotes. Ed (Dehbashi, A.). Tehran. Afkar Publication. (In Persian)
- Khordeh Avesta. (1931). Ed (Pourdavood, E.). Mumbai. Association of Iranian Zoroastrians in Mumbai & Association of Iranian League in Mumbai. (In Persian)
- Lajavardi, F. (2017). The position of Amesha Sepanta in the Zoroastrian cosmology and their role in individual conduct. Two-quarterly Journal of Philosophy and speech. Eternal wisdom. 31, 159-184. (In Persian)
- Mirfakhraie, M. (1988). Pahlavi Narration. Tehran. Humanities and cultural studies institute. (In Persian)
- Moein, M. (1985). A collection of articles. Ed (Moein, M.). Vol (1). Tehran. Moein. (In Persian)
- Moein, M. (2009). Zoroastrianism & Persian literature. Vol (1, 5). Tehran. Tehran University. (In Persian)
- Neugebauer, O. E. (1996). Exact science in ancient times. Ed (Sanatizadeh, H). Tehran. Scientific and cultural publication. (In Persian)
- Nyberg H.S (1969-1974) A manual of Pahlavi, I-II, Wiesbaden. (In English)
- Nyberg, H. S. (2002). A manual of Pahlavi. Vol (2). Tehran. Asatir collaborated with ICDAC. (In Persian)

-
- Nyberg, H. S. (2004). Ancient Iran religions. Ed (Najmabadi, S). Kerman. Bahonar University. (In Persian)
 - Pourdavood, E. (1976). Ancient Persian culture, Part 1. Ed (2). Tehran. Tehran University. (In Persian)
 - Pourdavood, E. (2011). Avesta. Tehran. Parmis. (In Persian)
 - Pourdavood, E. (1977). Yasna. Vol (1&2). Ed (Farah Vashi, B.). Tehran. Tehran University. (In Persian)
 - Rashed Mohasel, M. (2010). The seventh religion. Tehran. Humanities and cultural studies institutes. (In Persian)
 - Saqebfar, M. (1998). Shahnameh and philosophy of history of Iran. Tehran. Moien. (In Persian)
 - Shāyest nē Shāyest. (1990). Ed (Mazdapour, K.). Tehran. Cultural research and studies institute. (In Persian)
 - Toqyani, E. & Ghorbani, R. (2011). Investigation and analysis of the mythological reflection of water in Shahnameh. Ancient History of Persian Literature, Research Institute of Humanities and Cultural Studies. Year2, 1, 69-86. (In Persian)
 - Vahidi, H. (1976). A research on national character and pious character in Iran. Vol (2& 3). Tehran. Zendegi Publication. (In Persian)
 - Vahidi, H. (1980). Ordibehesht and self- alienation. Tehran. Asha publication. (In Persian)
 - Yamauchi, E. M. (2011). Iran and ancient religions. Ed (Pezeshk, M.). Tehran. Ghoghnoos. (In Persian)
 - Yasht.(1998). Ed (Pourdavood, E). Vol (1). Tehran. Asatir. (In Persian)
 - Zadspram. (1987). Extracts of Zadspram. Ed (Rashed Mohasel, M). Ed (3). Tehran. Cultural research and studies institute. (In Persian)
 - Zartosht, B. P. (1959). Zaratusth-nama (The book of Zoroaster). Ed (Dabir Siyaqi, M.). Tehran. Tahoori Library. (In Persian)